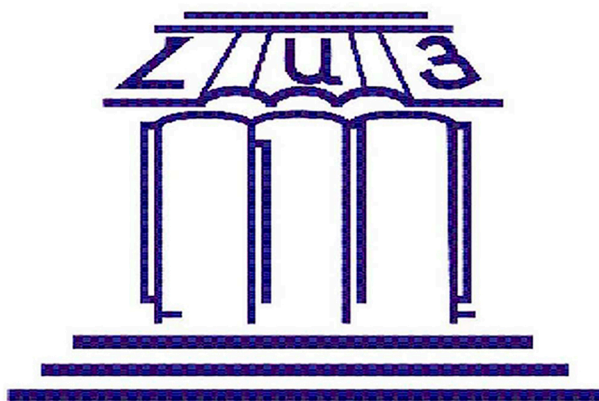

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

20.775

329.14

A-91

Ներքին գործերի նախարարություն

2881

1921
329.14
Բ-91

Խճապարհ

ՔՄԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ

25

Կ Ա Ջ Մ Ե Ց

ԵՂՈՒԱՐԴ ԶՈՒՈՒՐԵԱՆ

2881

30 AUG 2013

20.7.75

Printed in Turkey 15 JAN 2010

05 FEB 2007

ԻՆՓՐԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔՍԱՆ ԱՆՇԷՋ ԶԱՅԵՐԸ

288/

Ս. Դ. ՀՆԶ. ՔՍԱՆ ԳՈՐԾԻԶՆԵՐ

Տպագրուիւն
Ե. ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՈՐԴԻՔ

Որոնք մահաստեղծեցան կախաղանի վրայ
Պոլսոյ մէջ 1915 Յունիս 2/15ին
որովհետեւ «ոմիրը գործած էին աշխատեցող
անկախ եւ ինքնօրէն Հայաստանի մը կազ-
մութեան համար»:

ԿԸ ԽՈՐԱՐՀԻ ՊՈՇՏԱՄՈՒՆԻՔՈՎ ԱՆՈՆՑ ԱՃԻՆՆԵՐՈՒՆ ԱՌՁԵԻ

ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

1268-2002

• ԳԱՐԱՄԱԶ

• ՏՕԲԹ. ՊԵՆՆԵ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

• ԱՐԱՄ ԱԶԸՔՊԱՇԵԱՆ

• ԳԵՂԱՄ ՎԱՆԻԿԵԱՆ

• ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՕՓՈՒՋԵԱՆ

• ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

• ՅՈՎՀ. ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

• ԹՈՎՄԱՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

• ՅԱԿՈԲ ՊԱՍՄԱՋԵԱՆ

• ՄՈՒՐԱՏ ԶԱԳԱՐԵԱՆ

• ՄԿՐՏԻՉ ԵՐԵՅԵԱՆ

• ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

• ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

• ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

• ԱՐԱՀԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

• ՄԻՆԱՍ ԳԵՇԵՇԵԱՆ

• ՍՄԲԱՏ ԳԸԼԸՋԵԱՆ

• ԳԱՌՆԻԿ ՊՕՑԱՋԵԱՆ

• ՀՐԱՆԴ ԵԿԱԻԼԱՆ

• ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Printed in Turkey

Ա. ՄԱՍ

ՄԱՀԱՊԱՏԻԺԸ

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ ԱՅԾԵՄՆԻԿ

Թուրք ազգայնականութիւնը հետզհետէ աւելի յարձակողական և այլամերժ ըլլալ սկսած էր։ Բոլոր բաղկացուցիչ ազգութիւններուն ազատութիւն ապահովելու խոստումներով բերուած Սահմանադրութիւնը երեւան կուգար իբրեւ ընթիմ մը, որուն վարիչները կը ձգտէին ամէն գիշով նսեմացնել, փոքրացնել, քաղաքականապէս ոչնչացնել այն ժողովուրդները, որոնք կուտուրական ինքնուրոյն գոյութեան մը իրաւունք ունենալ կը կարծէին Օսմ. կայսրութեան սահմաններուն մէջ։

Իթթիհատը իր բոլոր հակառակորդները կախաղաններու վրայ բարձրացնելէ կամ զնաւաններու խորը նետելէ յետոյ ինքզինքը կը զգար կացութեան տէր և կը պատրաստուէր վճռական հարուած մը տալ ըմբոստ տարրերուն։

Իթթիհատի ուշադրութիւնը մասնաւորաբար ուղղուած էր դէպի Հայութիւնը, որ հակառակ իր դարաւոր գերութեան, սկսած էր շարժիլ շնորհիւ Հայ Յեղափոխութեան։

Եւ յարմար առիթէն օգտուեցաւ այդ կառավարութիւնը, ներքին քաղաքացիական պատերազմի մը մէկ պահէն, ջարդել տալու համար Կիլիկիայի մէջ Հայութիւնը։

Ատիկա նախաբան մըն էր այն հայաջինջ մեծ ծրագրին, որ պատրաստուած էր Սելանիկի իթթիհատական համաժողովին մէջ, հետզհետէ նօսրացնելու կայսրութեան նահանգներուն մէջ Հայ տարրը, որպէս զի միանգամ ընդ միշտ ան-

կախ Հայաստանի մը գաղափարը հեռանար կարելիութիւնս ներու սահմանէն:

Ատանայի ջարդէն յետոյ սիսթէմաթիք կերպով առաջ տարեցաւ այդ հայաջինջ քաղաքականութիւնը, աւելի կախ նուազ ուժգնօրէն, բայց միշտ մտահոգիչ:

Ի պատիւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, պէտք է ըսել որ անկիւն եղաւ առաջինը՝ հնչեցնելու համար անազանքը այն վտանգին, որ կը սպառնար Հայութեան:

Առաջին մէկ օրէն, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը վերապահ դիրք մը ընած էր դէպի օսմ. սահմանադրութիւնը, որմէ մեծ բան մը չէր յուսար. ան կեցած էր դիտողի դերին մէջ, և ահա, մէկ քանի տարւան փորձառութենէ յետոյ, որոշակի երեւան կուգար սնանկութիւնը այն ըէժիմին՝ որ այնքան փառաբանւած էր:

Օսմ. սահմանադրութենէն յետոյ մեր կուսակցութեան դիրքը եղած է խուլ պայքար մը թուրք ազգայնամոլութեան մարմնացումը եղող Իթթիհատի դէմ, ինչ որ չէր կրնար հրաւիրել անոր համակրութիւնը դէպի մեր կուսակցութիւնը:

Եւ արդարեւ էնվէրներու ու Թալէաթներու կուսակցութիւնը կը սպասէր յարմար առիթին, ազատելու համար վտանգաւոր թշնամիէ մը:

Այդ առիթը ներկայացաւ նպաստաւոր պայմաններու մէջ, Այն օրերուն, երբ Եւրոպայի հորիզոնը մթաքնած էր և մէկ օրէն միւսը պատերազմի ուրականը պայթել կը սպառնար, նետուեցաւ ձեռնոցը:

Իթթիհատը յարմար առի՞նը եկած համարեց վրէժը լուծելու Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութենէն, որ մինչեւ վերջը չէր ուղած համակերպիլ և դուրս ծռել թուրք ազգայնական մակընթացութեան:

Եւ առաւօտ մը սկսան Ս. Դ. Հնչակեան մտաւորականներու ու գործիչներու ձերբակալութեան:

* *

1914 Յուլիսի առաւօտ մըն էր:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ուսանողական

միութեան վարչութիւնը կազմակերպած էր դաշտային խընջոյք մը, ի պատիւ նոյն տարուան շրջանաւարտ ընկերներուն:

Բոլորս հաւաքուած էինք Կայծի խմբագրատունը. հոն էին բոլոր ուսանող ընկերները, հոն էին Վանիկն ու Արտաշէսը... և Փարամազը:

Փարամազ...

Կը սիրէր ան ժամերով նստիլ ուսանողներուն մէջ, զանոնք զբաղեցնել իր սրամիտ հարցումներով, իր խօսակցութիւններով, որոնց ամէն մէկը մէյմէկ դասախօսութիւն էին մեր մատաղ և սորվելու ծարաւի հոգիներուն համար. մտիկ կ'ընէինք ժամերով և չէինք յագեշար:

Այդ օրն ալ անկիւն մեզի հետ էր: Զրկանքի և ընդվզութի ալի հերոսը կարծես վայրկեան մը կը մոռնար փշոտ այն ուղին, ուրկէ քալած էր տարիներով և որուն ծայրը նահատակութիւն մը կ'սպասէր իրեն:

Եւ ուսանողներու խումբը ճամբայ կ'իյնար Բե. այլէն դէպի Պէշիկթաշ, Օխլամուրի պարտէզը, շրջապատած Փարամազը, որ կը խօսէր, կը բացատրէր, կ'ոգեւորէր մեզ:

* *

Նշան Թաշի հասած ենք:

Այն միջոցին, երբ պիտի դառնայինք փողոց մը, իջնելու համար դէպի Օխլամուր գացող զատիթափէն, յանկարծ կը պաշարուինք ոստիկաններէ:

— Է՛յ, Է՛յ, կը պողաւ անոնք և մեզի կը քշեն փողոցէ մ. ներս:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեցաւ:

Պատասխան չէնք ստանար, սակայն նոյն րոպէին խկ կը տեսնենք էնվէրը, Հայութեան այդ դահիճը, որ նոյն ճամբուն վրայ հաստատուած հիւանդանոցէն դուրս կ'ելլէ և նստիկով ինքնաշարժ, կը հեռանայ:

Չպիտի մոռնամ գլխու այն շարժումը և այն կիտաժը պիտը, որ գծուեցաւ Փարամազի դէմքին վրայ:

Վրէժի աստուածը այդ ժպիտը սւննալու էր իր դէմքին վրայ, մեծ վրէժխնդրութիւններու նախօրեակին:

Շատ յետոյ հասկցայ այդ գլխի շարժումին և այդ ժպիտին իմաստը:

Շարունակեցինք մեր ճամբան դէպի Օխլամուր: Այդ օրը ապրեցանք մեր ընկերական վերջին օրը. քանի մը օր յետոյ հողմը ցիրուցան կ'ընէր մեզ բոլորս, և աւա՛ղ, անգամ մըն ալ զիրար չտեսնալու համար:

*
* *

Այսպէս, Յուլիսի տաք ցերեկէ մը վերջ կը վերադառնայինք Տիկին Մուրատի հետ:

Ուսանողական Միութեան տարեկան դաշտահանդէսը տեղի պիտի ունենար շաբաթ մը յետոյ, և տոմսակները տեղաւորելու համար առաւօտէն ի վեր կը թափառէինք:

Հազիւ ոտքս դրած էի կամուրջին կողմնակի սանդուխին վրայ, տեսայ ընկ. Մ. Հովիւեանը:

Շփոթած դէմքով, յուզուած երեւոյթով մը քովս վազեց.

— Իմացա՞ր եղածը:

— Ի՞նչ կայ:

— Ձերբակալեր են...

— Ի՞նչ:

— Տօքթօր Պէննէն...

— Հէ՛:

— Այո՛, Փարամազը, Տօքթօր Պէննէն, Սաքօն, Արծրունին...

Չսպասեցինք ընկերով խօսքի վերջաւորութեան. կէս ժամ յետոյ Բերա էի:

Ուղղուեցայ դէպի Կայծի խմբագրատունը, որ կը գըտնուէր Թաքսիմ:

Մօտեցայ դրանը և ներս մտնել կը փորձէի, երբ հնչեց սպառնական ձայնը:

— Եստա՛ք:

Անմիջապէս հեռացայ, աժան աղատելու՝ գոհ:

Սակայն հազիւ հեռացեր էի տասը քայլ, երբ մէկը դպաւուսի:

Ետ դարձայ, մեր «Մեղու» Աշակերտական Միութեան պատանիներն էին: Առաջին հարցումս եղաւ.

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեցաւ:

— Քալէ, քիչ մը հեռանա՛ք, կը պատմենք:

Քայլերնիս ուղղեցինք դէպի Այաս Փաշայի զառիվարը և ընկերը պատմեց.

«Առաւօտուն կանուխ սկսան ձերբակալութիւնները, Փարամազը ձերբակալուեր է տունէն դուրս ելած ատեն, Սաքօն՝ ճաշարանին դրան առջեւ: Տօքթ. Պէննէն տունը խուզարկեր և կարդ մը թուղթեր գտեր ու տարեր են:

«Կայծ»ի խմբագրատունն ալ կէսօրին փակեցին: Ս. Դ. Հնչակեան նորակազմ Սքսութեան խումբը հաւաքւած էր ներսը, և կը պատրաստուէր մարզանքի ելթալ, երբ քօմիսէր մը, խումբ մը գաղտնի ոստիկաններ Բերայի հայ մուխթարին ընկերակցութեամբ եկան և պաշարեցին խմբագրատունը: Մեզի մէկ կողմ ըրին և սկսան խուզարկել. գրատուեցին «Կայծ» Գ. տարուան 12րդ թիւը, «Գիտութիւն և Յեղափոխութիւն» գիրքը, մէկ քանի զինանշաններ, յետոյ մեզի ալ դուրս հանեցին, կնքեցին դուռը և ոստիկան մը դրին առջեւը:»

Այս բոլորէն յետոյ «Մեղու»ի տղաքը անմիջապէս ցրուեր էին քաղաքին մէջ և լուրը հասցուցեր բոլոր Մ-ղերուն, որպէսզի պատրաստ դռնուին:

Այսպէս անցան մէկ քանի անձկալից օրեր: Ձերբակալութիւնները կը յաջորդէին իրարու, ոմանք աղատ կ'արձակուէին, ուրիշներ կը նետուէին զնտանը:

Իթթիհատը յարձակողականի անցած էր: Առաջին հարուածը տուած էր, ձերբակալուելով Ս. Դ. Հնչակեան մտաւորականութիւնը և կը սպասէր յարմար առիթին, աւելի ծանր հարուած մը իջեցնելու համար:

Այդ առիթը չուշացաւ: Ձերբակալութիւններէն քանի

մը օր յետոյ պատերազմը կը բոցավառէր ամբողջ աշխարհը մէջ: Իթթիհատը իր ոյժի գազաթնակէտին հասած, ձեռնոց նետեց ամբողջ աշխարհին:

Զերծ այն բոլոր շղթաներէն, որոնք կը կաշկանդէին իր ոճրագործ ձեռքերը, առաջին գործը նկատեց աղատել այն ոխերին թշնամիներէն, Ս. Դ. Հնչակեաններէն, որոնք պահ մը քիչ մնացած էր բնաջնջէին իր գոյութիւնը:

Եւ 1915 Յունիս 2)15ին, Պայազիտ, պատերազմական նախարարութեան հրապարակին վրայ մահացան քսան հերոսները, առաջին զոհերը ըլլալով նոր Հայաստանին:

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

(Ա Կ Ա Ն Ա Տ Ե Ս Ի Ն Պ Ա Տ Մ Ա Ծ Ը)

Գրեց՝ Տ. ԳԱԼՈՒՍՏ ՔԷ. Յ. ՊՈՂՈՍԵԱՆ

Հետեւեալը գրի առնուած է Գումգաքուի խնամաներէն Տ. Գալուստ Յ. Պողոսեանի կողմէ, որ միակ վկան է կախա-
ղաններու նախորդ օրը բանտին մէջ անցած դարձածին եւ
մահապատիժին: Ահա թէ ի՛նչպէս կը պատմէ.

Ի՞նչպէս ԿԱՆՁՈՒՆԵՑԱՅ

Յունիս 1)14ի կիրակի իրիկունը, ժամը 9.30ին ատեն-
ները ընթրիքս նոր աւարտած էի, երբ դուռը զարնուեցաւ
ուժգնօրէն:

Մեծ զաւակս՝ Գրիգոր բացաւ դուռը և քիչ յետոյ վե-
րադարձաւ ըսելով.

— Հայրի՛կ, ոստիկան մը եկած է և քեզի կը կանչէ:

Վար իջայ: Գաղտնի ոստիկան մըն էր եկողը, որ հար-
ցումիս պատասխանելով ըսաւ.

— Ոստիկանական տնօրէնը ձեզ տեսնել կ'ուզէ անմի-
ջապէս:

Շատերու զինուորագրութեան խնդրին առթիւ երաշ-
խաւոր եղած ըլլալով, կարծեցի որ այդ առթիւով զիս կը կան-
չեն: Միեւնոյն ատեն վախը պատած էր զիս, որովհետեւ
Հայութեան համար չ'էր ընդունուած օրերը կ'ապրէինք:

Կարծես այս մտածումս կարգաւոր զէմքիս վրայ,
զաղտնի ոստիկանը ըսաւ.

— Մի վախճաք, ձեզի անձնապէս ու եւ բան չկայ, պաշտօնիդ կիրարկելու համար կը կանչուիք:

Այս խօսքերը զիս աւելի շփթեցուցին, որովհետեւ չէի կրնար հասկնալ թէ «պաշտօնիս կատարումը» ի՞նչ կապ ունէր թուրք ոստիկանութեան հետ:

Երբ հասանք Միւսթաֆիէի, զիս առաջնորդեցին Թահիր օսաւրն, ուր պարթեւ հասակով անձ մը պոչոյնով, պոչոյնով ըսելով իր աթոռը ինծի տուաւ, միեւնոյն ատեն սիկառ մը հրամցնելով, հրամայեց որ սուրճ մը բերեն. յետոյ ծիծաղկոտ դէմքով մը ինծի դառնալով թրքերէն ըսաւ հեգնանքով.

— Ո՛վ գիտէ ինչե՛ր կ'անցնէք մտքերնուդ, փափաղ էք: Յետոյ առանց սպասելու իմ պատասխանիս, շարունակեց.

— Ձեր տաքլուխներէն մէկ քանի հոգի անկախ Հայաստան մը կազմակերպել ուզեր են և մեծ ոճիրներ ընել ծրագրեր են: Ատոր համար անոնք ձերբակալուեցան և Պատերազմական Ատեանի կողմէ մահուան դատապարտուեցան: Մահովճիւրը առտուն պիտի գործադրուի: Ձեզի կանչեցինք, որպէս զի անոնց վերջին կրօնական պարտականութիւններն կատարել տաս:

Յետոյ հետաքրքրուեցաւ իմ ընտանեկան պարագաներովս և ընտանիքս մտատանջութենէ ազատելու համար հեռաձայնեց Գումգաբուի ոստիկանատունը, որպէս զի տունը լուր տան:

Յետոյ իմացայ որ ինծի հետ խօսող այդ անձին անունն էր Բէլ Օսման պէյ:

Երեք քառորդ ժամ յետոյ Բէլ Օսման պէյ զիս յանձնեց նոյն տեղի սէր-քոմիսէրին, յանձնարարելով որ զիչերուան ժամը 2ին զիս տանի Պատերազմական Ատեան, որոշեալ պաշտօնեաներով:

Յետոյ ինծի դառնալով և նոյն հեգնական շեշտով ու ուղայէլական ժպիտով մը ըսաւ.

— Փափաղ էքէնտի, անոնց հետ երես երեսի բերուած ատենդ ըսէ որ այս աշխարհին մէջ հանդարտ չկեցո-

ղին մահը այսպէս կ'ըլլայ: Զըլլայ որ անդիի աշխարհին մէջ ալ յեղափոխութիւն հանել փորձեն, որովհետեւ հոս տեղի պատիժը աւելի խիստ է:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԻՆ ՄԷՋ

Մէկ երկու ժամ այդտեղ սպասելէ յետոյ զիս տարին դէպի Պատերազմական Ատեանը: Ուղերս ինծի չէին հպատակեր, զինովի նման կը քալէի, առանց մտածելու և առանց կամքի: Մտածումներս խոցս կուտային ուղեղէս և մեծ բան, եթէ այդտեղ չիսկայ մահացած:

Պատերազմական Ատեանի առջեւ հասած էինք, երբ սթափեցայ, տեսնելով այն եռոտանիները, ուրկէ պիտի կախուէին քիչ յետոյ մեր նահատակները: Արիւնը գլուխս խուժեց, պաղ քրտինք մը պատեց մարմինս և ուժաթափ պիտի իշնայի, բայց քովիննելս բռնեցին:

Ներս մտանք Պատերազմական Ատեանի պաշտօնատունէն և առաջնորդուեցանք սենեակ մը, ուր կային սպայ մը և զինուորական բժիշկ մը: Դուռին մօտ նստած էին երկու գնչուներ, որոնք կը պատրաստէին կախաղանի չուանները: Սպաներ կ'երթային, կուգային դրան առջեւէն և կը կատակէին գնչուներուն հետ:

Ժամէն աւելի սպասեցինք հոտ:

Առաւօտուն Յու կէսին ատենները պաշտօնատունը սկսաւ ողբերգութիւն: Սպաներ կուգային սուրերնին շահեցնելով, դուռները կը բացուէին, կը գոցուէին:

Բակին սիւներուն և ձեղունին մէջ բոյն դրած աղաւնիներն տլ արթնցած էին և իրենց տխուր ղո՛ւ, ղո՛ւ, ղո՛ւ կանչովը կարծես կուլային և կ'ողբային մահը այն քսան կտորիներուն, որոնք ինքզինքնին կը զոհէին Հայաստանի համար:

Անմեղ թաշնիկներուն այդ կանչը զիս աւելի յուզեց և արտասուելից կ'սպառէի պատահելիքին:

ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Ներս մտցուցին 10 հոգի, որոնց մէջ էին նաեւ Տօքթ. Պէնէն, Բանուորը: Անոնք ոտքի վրայ սպասեցին, երբ

Հերս մտան Պատերազմական Ատեանի նախագահը, անդամները, մէրքէզ քօմանտանին և իր օգնականը, ոստիկանական տնօրէն Պէտրի կոչուած հրէշը, ընկերակցութեւ մը մէրքէզ մէմուրիներու, քովսէրներու, դաղտնի ոստիկաններու: Անոնցմէ վերջ ներս մտաւ երիտասարդ սպայ մը, ձեռքը բռնած ծրար մը թուղթ, և դառնալով դատապարտեալներուն, ըսաւ թուրքերէն.

— Պատերազմական Ատեանը ձեզ մահուան դատապարտած ըլլալով, Սուլթանը վաւերացուցած է, Քիչ յետոյ մահապճիւղը պիտի գործադրուի։ Այս քահանայն ձեր կրօնական վերջին պարտականութիւնը կատարել պիտի տայ։

Յրիտասարդներէն մէկը՝ «րուս անուէնը չեմ կրնար մըտաբերել, որովհետեւ չափազանց յուզուած էի, երեսիս վրայ ինկաւ և բարձրաձայն սկսաւ հեկեկալ։

Ներք պաշտօնեաները ուղեցին զայն վերցնել, իր ընկեր-
ները թող չտուին. իրենք վերցուցին և սկսան քաջալերել,
Հրաման ըրին ինծի կատարել արարողութիւնը:
Ահա՛

Սկսայ արտասանել Մեղայ արեւնաստուրը, որուն կը պատասխանէին Մեղայ Աստուծոյ ըսելով ճիւղերս:

Զուր ուղեգիր: Շիշ մը Զուր և զաւաթ մը բերին, զոր
օրհնեցի, իւշապնքեցին և բոլորը խմեցին անկէ:

Երբ արարողութիւնը լնացաւ, սպայ մը զիս առաւ և տարաւ քովի սենեակը:

Ես կը կարծէի որ մահուան դատապարտուածները այդ-
քան էլն միայն, բայց տեսայ որ հոն ալ 10 հոգի կան:

Ամենէն առաջ աչքիս զարկաւ հին և լաւ ծանօթներէս
Արամ Ալեքսանյան:

2էի կրնար հաւատալ աչքերուս և վարանաց կեցած էի, եբբ հրամայեցին հոս ալ պէտք եղածը կատարել:

Այլընդանկրկաբար համաձայն ալ պետք եղածը կատարել:
մասին. յետոյ խստիւ պատուիրեց որ իրենց մարմինները
առանձին առանձին չթաղեմ, այլ Քոլորը միասին մէկ
փոսի մէջ:

Ես հաղիւ կը լսէի ըսածները, այն աստիճան ուժաթափ
եղած էի հոգեպէս և ֆիզիքապէս:

Երբ բոլոր արարողութիւնները վերջացան, ամէն մէկուն տունն թողլով և մատիտ, իրենց կտակները գրելու համար: Յետոյ բերին մահուան ճերմակ չապիկներ և մէյմէկ հատ բաժնեցին իւրաքանչիւրին:

Այդ միջոցին մահապարտներէն մէկը դառնալով դէպի
սպան, պռապ թուրքերէն:

— Ինչպէս որ զիս մահուան դատապարտեցիր, անանկ ալ դուն հազցո՛ւր շապիկս և թեւերս դուն կապէ՛...

Սպան սարսափած էտ էտ գնաց, մինչ երիտասարդը
յարեց.

— Ինչո՞ւ կը սարսափիս :

Այս խօսքին վրայ սպան Ղողափար մօտեցաւ, հազցուց շապիկը և կապեց ձեռքերը:

Շապին Գարահիսարցի Գառնիկ, որ մինչև այն ատեն
լուռ կեցած էր, յանկարծ պռուպ թուրքերէն.

— Ո՛վ տճրագործներ, եթէ ուզած երեսուն ասկի կաշառքնիդ տուած ըլլայի, զիս ազատ կ'արձակէիք, յէ՞:

Յետոյ հանեց գրպանէն հաշուետետրը, ստնտր մը, կարգ
մը թուղթեր և ոսկի ժամացոյց-շղթայ մը, զոր ինծի յանձ-
նեց: Երեմիա Մանուկեան ալ ոսկեզօծ գեղեցիկ գրիչ մը
տալով ինծի, յանձնարարեց կնոջը տալ, իբրև յիշա-
տակ:

Երբ շապիկները հագցուցին և ձեռքերը կապեցին, հրաման եղավ որ դուրս տարուին: Այդ միջոցին սպայ մը ձեռքէս առաւ աւանդները, ըսելով որ մահապարտներու պարադաններուն պիտի տայ զանոնք:

ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵՒ

Քսան ընկերները տարին կեցուցին կախաղաններուն առջև: Մէկ երկուքը կը դողային և կը դանդաղէին, բայց մեծ մասը անվտեր կերպով կը դիմագրաւէին մահուան և կ'արհամարհէին զայն: Այն հոգեկան կտրովը, որ ցոյց կուտային անոնք, կը վարակէր զնոսանքը, որով տեղացի այդ տեսարանին:

Ոչ մէկ տրտուել կամ դժգոհութիւն կը լսուէր անոնց

բերնէն, որովհետեւ համոզուած զինուորներն էին ազատու-
թեան բանակին: Անոնց յիշատակը պէտք է ըլլայ անմեռ
մեր նոր սերունդին: համար, քաղելու այդ մարտի-
րոսներու գծած արեան ուղիէն:

Այդ միջոցին Մերիդ Գունանսանին հանեց ծալուած
խոշոր թուղթ մը, համբուրեց, իր օգնականին յանձնեց, ան
ալ իր կարգին համբուրելէ վերջ տուաւ ընդհ. դատախազին,
որ կարգաց Սուլթանէն վաւերացուած մահաւճիւրը: Այն
վայրկեանին, երբ կը կարդացուէր թէ ի՞նչ յանցանքի համար
դատապարտուած էին, բոլորը միասին պոռացին, յուզուած,
բայց ուժեղ ձայնով մը.

— Կեցցէ՛ Հայաստան, կեցցէ՛ Հայաստան:

Մահաւճուին ընթերցումէն յետոյ Փարամազ դարձաւ իր
ընկերներուն և քաջալերական խօսքեր ըրաւ անոնց, հա-
կառակ անոր որ արգելք ըլլալ կուզէին, մինչ Տօքթ.
Պէննէ կը պոռար դահլիճներու երեսեն:

— Մեզ, քսանս կը կախէք, բայց քսան հազարներ
պիտի հետեւին մեզի:

Լռեցուցին: Այս խօսքերը իրրեւ մէյմէկ հրաշէկ երկաթ
կը մխուէին անոնց գանկերուն մէջ:

Առաջին անգամ Փարամազը տարին կառաւիքատին առ-
ջեւ, իսկ զիս բաժնեցին անոնցմէ և տարին այն սենեակը,
ուր արարողութիւն կատարեք էի:

Պատուհանէն կրցայ հետեւիլ այդ տխուր տեսարանին,
չուշաթափուելու համար գերմարդկային ճիգեր ընելով:

Յաջորդաբար կը տանէին և կը կախէին:

Մէկ քանի ցնցումներ և կ'անշնջանալին անոնք:

Յանկարծ երգի մը ձայնը լսեցաւ:

Երուանդն էր, Բանուորը, որ երգով կը դիմաւորէր
մահը, արհամարհելով զայն:

Ամենայն ճեղ մահը մի է

Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի,

Բայց երանի, որ իւր ազգին

Ազատութեան կը զոհուի...

Երգին վերջին վանկերը խառնեցան մահուան հոիւն-
դիւններուն հետ:

ՓԱՐՄԱՆՁ

Երբ վերջացաւ սարսուղդեցիկ այդ գործը, բոլորին վիզէն կախեցին տախտակներ, որոնց վրայ իրենց մահա-վճիռը գրուած էր և լուսանկարիչ մը լուսանկարեց կա-խաղանները:

Ա. լուսանկարումէն յետոյ զինուորական բժիշկներ օրինական քննութիւնը կատարելով քակեցին ձեռքերը և կրկին լուսանկարեցին:

Քիչ վերջը եկաւ զինուորական բեռամբարձ օթօմօպիլ մը, ուր լեցուցին նահատակներուն մարմինները:

Օթօմօպիլը դուրս ելաւ Էսկի Սիրայի դուռնէն և ուղ-ղուեցաւ Շահզատէի կողմը:

Զիս տարին Պայազիտի ոստիկանական կեդրոնը, հոն թուղթ մը ստորագրել տուին և մէկ քանի ժամ վար դնելէ յետոյ ազատ թողուցին:

Երբ ոստիկանատունէն դուրս ելայ, խելակորոյս էի: Տեսածներս, քնատ վիճակս այն տեսակ վերի վայր ըրած էին հոգիս, որ մարդկութենէ դուրս բան մը եղած էի: Քայլերս անգիտակցաբար ուղղեցի դէպի տուն:

Հոն հասնելուս կիսամեռ ինկայ և առանց կարենալ պատասխանելու ինծի եղած հարցումներուն, սկսայ ջղային լացով մը հեկեկալ: Քիչ մը հանդարտելէ յետոյ պատմեցի եղելութիւնը և գացի Մայր եկեղեցի, ուր Թազ. Խորհուրդի մէկ քանի անդամները և քահանայ եղբայրներս ինծի կը սպասէին: Ստիպուեցայ կրկնել պատմութիւնս, զոր յուս-զումով լսեցին:

Չաւէն Պատրիարք լսած ըլլալով ինծի պատահածը, լուր զրկած էր: Գացի և դէպքը պատմեցի իր բոլոր ման-րամասնութիւններով, մինչ Սրբազանը արտասուալից մտիկ կ'ընէր ըսածներուն և սիրտը կ'արիւնէր:

Սակայն աակաւին վերջացած չէր:

Հազիւ եկեղեցի վերադարձայ, ինծի լուր բերին թէ ոստիկանական պահականոցէն զիս կանչած են: Նորէն հոն գացի, ինծի յանդիմանեցին թէ ինչո՞ւ կախուողներուն մարմինները ձգած եմ և գացած: Պատասխանեցի որ իրենք զիս ճամբեցին և ոչ թէ ես փախայ:

Զիս քաշկրտեցին ոստիկանատունէ ոստիկանատուն, պատերազմական ատեան, միւտիրիյէթ և մէկ քանի ժամուան չարչարանքէ յետոյ ճամբեցին: Երբ խնդրեցի որ թոյլ տրուի ինծի երթալ և թաղման արարողութիւն կատարել, Պէտրի պէյ երեսիս պողաց.

— Անանկներուն ոչ մէկ բան պէտք է, անոնք միւլէթ խայիտի են:

Այսպէս վարձատրուեցան անոնք, որոնք մահը արհամարեցին Հայաստանի համար, այսպէս խժոժօրէն նահատակուեցան իրենց կեանքի գարունին մէջ այդ անձնուրաց զօրծիչները և խոստմնալից մտաւորականները, որպէս զի «հայը որ կաթիլ կաթիլ կը մեռնէր», ազատէր այդ մահէն: Հանգիստ անոնց ոսկորներուն և օրհնութիւն անոնց յիշատակին:

ՈՒՆՏԱՏԵՂԻՆ

Էսիրնեգաբուի Հայոց գերեզմանասան պատին դուրսի կողմը, հասարակաց փոսի մը մէջ կը հանգչին անոնք, համաձայն Ալըբաշի կսակին, եղբայրական բունով մը: Զկայ շիրիմ, չկան ծաղիկներ, որովհետեւ անոնք չփայեցին ծաղիկներու վրայէն, այլ նախընտրեցին փոռոս նամբան եւ պէտք չունին ծաղիկներու:

Ուխտի վայր մըն է անիկա ընկերներու համար, մինչեւ այն օրը երբ այդ նուիրական անիւնները կը փոխադրուին հայրենի հողին վրայ, ազատագրուած ամեն տեսակ բռնութիւններէ:

ՄԱՀԱՎՃԻՌ

Ահա այն զեկոյցը, զոր 1915 Յունիսին, Պոլսի Պատերազմական Ասեանը հաղորդեց մամուլին, քսան Հնչակեան ընկերներու մասին, անոնց կոխադան քարճանալին յետոյ:

Պատերազմական Ասեանին առջեւ ի ներկայութեան տեղի ունեցած դատավարութեամբ հաստատուեցաւ քե հետեւեալ անձերը անկախ եւ ինքնօրէն Հայաստան մը կազմելու համար ոմրափորձեր սարքած են եւ օտարները կայս. կառավարութեան դէմ զրգոյելու եղանակով, ձեռնարկած են կայս. երկիրներուն մէկ մասը օսմ. կառավարութեան անջատելու, եւ այս նպատակով օտար երկիրներու զանազան տեղերը գաղտնի ու յայտնի համաժողովներ գումարելով հանդերձ հրատարակութիւններ, զրգուրթիւններ եւ քղապետութիւններ ըրած են: Այդ անձերը հետեւեալներն են.

Հնչակեան կուսակցութեան ազդեցիկ անդամներէն եւ Ռուսահայաստակ Կովկասցի Փարամազ անուանով ծանօթ՝ Մաքեոս Սարգիսեան եւ կամ Թէֆրաղցի Համբարձում Գրիգոր: Վարնացի Յակոբ Ղազարեան, որդի Մուրաթեանի, ուրիշ անուանով Մուրաթ Զաֆարեան:

Կիւստանցի մեակ Միմաս, որդի Գաբրիէլ Բեշեբեանի, ուրիշ անունով Սամսոնցի Սարք Խաչիկ կամ Միմաս:

Դերձակ Պիլիսցի Սմբատ, որդի Վարդան Գրլընեանի, ուրիշ անունով Անկուտի Պետրոս:

Յանձնակատար Զաւակեանցի Վահան Պոյանեան, ուրիշ անունով Ռուբէն, որդի Միմաս Կարապետեանի:

Խարբերոցի Տօք. Պետրոս, որդի Պենե Թորոսեանի:
 Վանառական Արմենակ, որդի Համբարձումի:
 Կօճակար Աբրահամ, որդի Սեփան Մուրաշեանի:
 Կալուածական միջնորդ՝ Արաբկիրցի Արամ, որդի Կարապետ Աշրգապետեանի:
 Բժշկական վարժարանին Գ. դասարանին ուսանողներէն Արամ, որդի Աբրահամ Եկաեանի:
 Սարանխանէի մէջ վրան շինող գործաւոր Շապին Գաւանխարցի Գարեգին, որդի Առաքել Պողոսեանի:
 Քիլիսի Հնչակեան մասնաճիւղի նախագահ, Սինկերի ընկերութեան հաւաքիչ՝ Յակոբ, որդի Ղազար Պասմանեանի:
 Նոյն ճիւղին անդամներէն Է. Հայոց վարժարանին ուսուցիչներէն Թովմաս, որդի Վահան Թովմասեանի:
 Կօճակար Երեմիա, որդի Կիպրիանոս Մանուկեանի:
 Խարբերոցի Հնչակեան ճիւղին անդամներէն Մկրտիչ, Յովհաննէս Էպրէնէսեան:
 Զինուորական վարժարանին մէջ, սպայութեան քեկնածու, Վանեցի Գեղամ, որդի Կարապետ Վանկեանի:
 Պարսիզակի Հայոց վարժարանի ուսուցիչներէն Երուանդ Թովմազեան:
 Գայսերիի Հնչակեան ճիւղին անդամներէն Է. վարժարանի ուսուցիչներէն՝ Յովհաննէս, որդի Սեփան Եղիազարեանի:
 Գուր գահուէնի Գառնիկ, որդի Գրիգոր Պոյանեանի:
 Կ. Պոլսի Պատ. Ասեանը քաղաքային պատժական օրէնքին 54րդ յօդուածին համաձայն վերոգրեալ անձերը մահուան դատապարտեց, Վեհ. Սուլթանը վաւերացուց զճիւղը, որով եղած կայս. իրաւէն համաձայն, վերոգրեալ անձերը, Յունիս 2ի առաջին, ժամը 3 ու կեսին (Ը. Ե.) ըստ սովորութեան բերուած կրօնական պատժանքի կողմէ կրօնական արարողութիւնը կատարուելէ, կտակներ գրելէ ու բժշկական ֆնկութեան ենթարկուելէ ետքը, պատերազմական պատժանքան դիմացի կառապմաստեղին տարուելով, մահու պատիժին ենթարկուեցան:
 Վերոգրեալ ոճիրին համար ի բացակայութեան դարձեալ մահուան դատապարտուած Քովիքիին ընդհ. կեդրոնին նախագահ Սապահգիւլեանի Է. անդամներէն Վարազդաթի մասին ալ ձեռնարկուած է օրէնքին պահանջմանց գործադրութեան:

ԿԱԽՈՒՈՂ ՔՍԱՆ ՀՆՁԱԿԵԱՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ ԹԵՈԴՈՒԿ

ՅԵՏԱԴԱՐՁ ԱՎԵՍՏԻ

Պաշտօնեան պատերազմի վաղորդայնին, տարիներէ հետէ հարստահարուած ազգը, իր հնամաշ բայց տօկուն սաւին վրայ կրկին կը սկսի ծեծել իր գոյութեան խնդիրը, բարենորոգմանց յաւիտենական հարցը՝ զոր Եւրոպա կը հաճի վերջապէս նկատի առնել և անոր գործադրութիւնը պարտադրել կռիւէն ա՛յնքան սաստիկ պարտուած դուրս ելող իթթիհատի կառավարութեան: Սուրբի պէս անուններ կը յեղյեղենք ամէն օր. Հօֆ և Վէսթֆէնկ: Իթթիհատի պարագլուխներուն Քիլերը թունդ ելած են սակայն: Պէտք էր վիժեցնել իր սաղմնային վիճակին մէջ իսկ—Հայկական նահանգներու բարենորոգմանց այդ խնդիրը: Ի՞նչ կերպով.— Հայուն բնաջնջումով: Պատերազմի հոգ, հաշիւ, բանակ, յաղթանակի երազ, ամէն ինչ կարծես մարած է հոգիներուն մէջ: Իրենց մտածութիւն, իրենց հնչուքին տառնցքը մինակ մե՛նք է որ կը կազմենք: Եւ անոնք կը պայթի ընդհանուր Պատերազմը: Ամենապատեն, թանկագին առիթ՝ իրենց սեւ ծրագիրը հասունցնելու և իսկոյն գործադրելու: Դեսպանները մեկնած են վաղուց, ո՛չ ոք ունին շուրջերն՝ իրենց արարքին քննադատ: Ու կը սկսի խօլ բրօքա-կանտը՝ Սթանպօլէն մինչեւ Անատոլու, հեւ ի հեւ, արշաւաւոր:

ՍԵՒ ԳՅՐՈՒՆԸ

Այս անցուղարձերէն ամիսներ առաջ, մայրաքաղաքիս Հայութիւնը խռովքի նոպայէ մը անցած էր արդէն՝ լսելով

ձերբակալուած կարգ մը ազգային գործիչներու: Հայ թերթեր արձագանգը չէին ըլլար այս դէպքին, գրաքննութեան շուքէն անարեկ: Ո՞վ էին ատոնք, քանի՞ հոգի էին, ինչո՞ւ բանտ էին նետուեր: Ոչինչ որոշ: Բերնէ բերան շուկ մը շրջան կ'ընէր միայն թէ Հնչակեան էին ատոնք՝ Փարամազ, Տքթր. Պէննէ, Ալըքալանեան և ուրիշներ, բոլորն ալ տխուր ցուցմունքներու վրայ ձերբակալուած: Թրքահայը չէ բոլորած գարուն մը ա'յն աստիճան սեւ, սգաւոր, որքան 1915 տարուանը: Իր հորիզոնը մթնած էր մէկէն ի մէկ, և ամպերը, որոնք կուտակ կուտակ կը խաղային շարունակ իր գլխուն վերեւ՝ անձրեւ չէ՛ր որ պիտի տեղային, այլ պատուհաս: Քանի մը հարիւր մտաւորականներու, ազգ. ու կրթական գործիչներու միահաղոյն հաւաքուած գիշերանց՝ ամպերէն է'ն խոշորն էր, է'ն աղէտալին: Ատոնցմէ ճի'շդ չորս օր առաջ Ապրիլ 7ին — ի'նչ եղկելի առաջնութիւն — ինձ կը վիճակուէր ճանչնալ վոնժակն իթթիհատի արբանեակներուն, բօլիս, քօմիսէր, մէրքէզներու և միւտիւրիէթի որջերուն հետ: Երրորդ անգամն է որ կը կանչուէի պատ. ատեանէն, դատուելու, այսինքն սպառնալիքներու տակ պատասխան տալու թէ ի'նչ դիտումով հիւրընկալեր էի տարեցոյցիս մէջ կլատըսթօնի ճառը, ռուսահայ վօրաւարներու պատկերներով:

Հազար հեղ պնդէ՝ դուն թէ գիրքս գրաքննութենէ անցած էր, թէ միւսն ալ քսան տարի առաջ մեռնող մարդ մըն էր և ո'չ մէկ կապ ունէր արդի քաղաքականութեան հետ, թէ միւսներն ալ 40 տարուան հնութեան մը կը պատկանէին այլեւս:

Անօգուտ, մարդիկը «ինկիլիզ» կը պոռային երեսս ի վեր, ետեւէն «մօսքօֆ էրմէնիլէրի»:

Բազմաթիւ զինուորներ բազմեր էին թիկնաթոռներու վրայ, թնդանօթ և հրացան բուրոզ մարդիկ, որոնք օրէնքին գիրքը ձգէ՝ կարդացած՝ գուցէ բացած, բռնած իսկ չունէին կեանքերնուն մէջ:

Նախագահ Նաֆըզ ղատաւորի իր դերին մէջ՝ աւելի լուտանք կը տեղար ինձ, քան հարցում:

Վերջին այդ դատավարութիւնը մէկ օր ամբողջ տեւեց: Պրուսայի ջերմուկներէն ամէնէն տաքին մէջ նուազ կը քրտնի մարդ, քան այդ սրահը, որ կը կոչուէր Տիվանը հարպը էօրֆիւ: Իրիկուն է արդէն, երբ վճիռը կ'արձակուի:

Մէյմէկ տարի բանտ և 25ական ոսկի տուգանք շալկած՝ գլխիկոր դուրս կ'ելլեմ տպագրիչիս հետ, անպարտ արձակուող գրաքննիչէն՝ Եոսուֆեան Երուանդէ խնդրելով որ իրիկուան մեզ հանդիպի և պատշաճ ձեւով մը կնօջ հաղորդէ տուն չղառնալուս պարագան:

Դէ՞ղի ԽՕՎՈԻՇ

Կ'առաջնորդեն զմեզ փոխանցքէ փոխանցք, դիւանէ դիւան: Բացխած դէմքեր ամենուրեք և կերպարանքներ՝ միշտ խաքի հագուստով և «էնվէրիէ»ներով: Արձանագրութիւնիս վերջ չունի: Եղէգէ գրիչներ կը ճռնչեն, հանգըրուանէ հանգըրուան, թուղթերու վրայ՝ մեր անուններուն և դատապարտութեան սեւ լորձունքը փսխելով: Բանտի տնօրէն Իսմայիլ Հազգը գիտէ զբօսնուլ մեզի պէս խեղճերու հետ. «այս գիշեր միսաֆիր էք մեզի. վաղը պալատ պիտի առաջնորդուիք»: Կը տարուինք ուրիշ սենեակ մը: «Զէնք ունիք վրանիդ» կը հարցուի մեր երկուքին, և պատասխանին անբաւարար սեպելով կ'սկսին պաշտօնական խուզարկութեան:

Զոյգ ձեռքեր պտոյտներ կը կատարեն մեր կողերուն ու զիստերուն բոլորտիքը, մատներ կը մտնեն նոյնիսկ բաճկոնակի գրպաններէ ներս և մատիտ տաշելու յատկացուած պղտիկ Շէֆիլտի մը գիւտովը հպարտ դուլիներ սպառնական ճօճումներ կ'ընեն: Կը թալլեն ինչ որ կը գտնեն վրանիս, ստակ, տետրակ, սանտր ու կապար գրիչ:

«Եօխլամ»ի արարողութիւնը հազիւ թէ աւարտած, մուրգացի հարուած մը կ'ընդունիմ թիկունքիս՝ աչքին մէկը պայթած զինուորէ մը, որ «եիւրիւ» կը մուտայ իր կղպած կզակներուն մէջէն: Էօմէր Զավուշն է, տիվանը հարպի արգելանոցի «կառտիան»ներու պետը:

Անդաստակէ մը կ'անցնինք, յետոյ սանդուխներէ վար կ'իջնենք, մզլոտ, խոնաւ որջերու, անաւոր սեւ տուններու և երկաթ ձողերով պատուհաններու շրջանները կը բոլորենք փոխնի փոխ, աչքերնիս հետզհետէ վարժուելով մութիւնն ու սոսկումին, որոնք պատած են ամբողջ առջը սանդարամէտական այս նշուղներուն:

«ՀՆՁԱԿԵԱՆ»ՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Ուաւար ու ամայի ճամբաները հատած են: Հասած ենք դրան մը առաջը, ուր քիչ մը աւելի լոյս կայ և ուկէ մարդկային ձայներ և երթեւեկի աղմուկներ կը հասնին մեր ականջներուն: Կը դեննք քայլերնիս անոր սեմէն ներս վախնի վախ, գլուխնիս վար, չհամարձակելով մէկ անգամէն նայիլ դէմքերուն հարիւրաւոր այն անձերուն, որոնք խռնւած են հոգ, մեծ խովուշը:

Հրեայէն մինչեւ գնչուն, Ալպանէն մինչև Լազը, ամէն դասակ ու հասակ իր ներկայացուցիչն ունի հոն, ուր Հայեր նորէն շահած են առաջնութեան իրաւունքը, այնքան շատուոր են թիւով ու բանտի տնօրէնին խօսքը կը վերջիչեմ. «Այս գիշեր միտաֆիր էք մեզի», չեմ գիտեր՝ աւելի տրորմեղձ թէ միտաբերու համար ինքզինքս այդ խաժամած ամբոխին մէջ: Երիտասարդ մը կը մօտենայ նշանացի ցոյց տալով որ աջակողմի անկիւնն ուղղորինք, ուր «բարեկամներ» մեզ կը սպասեն եղեր: Հայերէն է խօսածք:

Կ'առաջանանք տատամսոտ, քարէ բակին վրայէն, մահճակալներու երկար շարք մը կտրելով և զուր փնտռելով «բարեկամներ», այնչափ անձանթ դէմքերու մէջէն, իրենց խշտեակին վրայ ընկողմանած քանի մը հոգի կը շտկուին, կերպարանքներնին յարգանքի համեստ արձանացումներ կը ստանան, և արեւելեան ողջոյններ օդին մէջ ձեռամբարձ ձօճելով՝ կ'ընդունին զմեզ: Բարեին կը յաջորդէ «անցած ըլլայ» սիրտցաւ խօսքը, իւրաքանչիւրին բերնէն արտաբերուած, իբրեւ թէ այդ պայմանադրական բանաձևը կարենար դուրս ինչ թեթեւեղել 365ական օրուան դատապարտութեան բեռը:

Յետոյ ինքզինքնին կը ներկայացնեն մեզ. — Աչքքաշեան, Տօքթ. Պէննէ, Գեղամ Վանիկեան, Եկաւեան, Պարտիզակցի Բանուոր և դեռ ուրիշներ, որոնց ձեռք կ'երկարեմ կարգաւ, մորմոքանքս զսպելու յայտնի ճիգով մը: Տառապանքը մէկէն ի մէկ կ'եզրայրացնէր զմեզ այդ դժոխքին մէջ, որ կը թուէր բռնի քաւարանն ըլլալ մեղք չունեցող Հայութեան:

ԱՍՈՒԼԻՍ

Մեր շուրջն են խռնուած բոլորն ալ, կուգան ու կ'երթան, կ'երթան ու կուգան, ուրիշներէ ուշադրութիւն չգրաւելու շրջանայեցութեամբ:

Կը հետաքրքրուին մեր դատով զոր կը պատմեմ համառօտակի, ի՛նչ չափով որ կրնալ պատմել մարդ յայտնի անարդարութենէն առթուած իր բողոքը՝ վշտին ծանրութեանը տակ:

Անոնք ալ իրենցը կը պատմեն անցողակի, չուզելով ամբողջ վեր առնել սեւ վարագոյրը, որուն ետեւ Տ ամիսէ ի վեր իրենց տաւար բեմադրուելու վրայ էր այնքան եղեռնականօրէն:

Ճիշդ ետեւս, ծերունի մը կկուզէ՝ գիրք կը կարդայ մեղմաձայն. աշխարհաբառ հին Աստուածաշունչ մըն է ձեռքինը:

Անուն մը յանկարծ ռումբի պէս կը պայթի մեր խօսակցութեան մէջ, Արշալիր: Տօքթ. Պէննէ ծուռ ծուռ երեսը կը նայի դայն արտասանողին:

Ասուլիսը կը դադարի պահ մը: Յետոյ ուրիշ անուն մըն ալ, Արամեանց: Կարգը Աչքքաշեանինն է՝ տօքթորին դերը կատարելով՝ ակնարկով: Կրկին լռութիւն, զոր ես կը խզեմ այս անգամ:

— Բայց Փարամազը չտեսայ մէջերնիդ:

— Անիկա զատ սենեակ մըն է:

Ու մորիկի պէս ուժգին կուգան գրոհել մտքիս մէջ նոր յայտնութիւններ, կարծես ուղեղս ասղնտելով. Բէօսթէնձէի ժողով, դաւադրական ձեռնարկ, Թալէաթի խնդիր, մատնիչի դերեր, խեղաթիւրումներ...

Նոյն պահուն ուրիշ մը մօտեցած է մեզ, ցաւակցական բառեր չրթունքին:

Ու պատմութիւնը կ'ընդհատի, ա'լ բերան չառնուելու պայմանաւ:

Դուրսը մթնած է արդէն: Բայց մութը որ հագիէսներս կը լեցունի՝ աւելի թանձր է: Լոյսերը դուր կը վառին քիչ յետոյ: Կ'երթանք սմբիլ խրխիկ երկաթ թելերու վրայ, չուլ մը տակերնիս, միակ մահճակալը որ թափուր է ահագին որջին մէջ:

ՊՕՂՈՍ ԱՂԱ

Չեմ յիշեր որքան ատեն կը մնամ ընկողմանած այդ դիրքին մէջ, այս «միսափիրհանէ» էն դէպի վաղուան բանտս աչքի առջեւ բերելով և խորհելով այնքան անհարկի կերպով բզբտուած ազատութեանս վրայ, երբ մարդուկ մը կը տնկուի ոտքերնուս կողմը:

Մեծկակ, հին վերարկուի մը մէջ իրանը թաղուած է ամբողջ, օձիքներէն ազտ կը ճռայ: Թեւերը կախ՝ ծալած է փորին, և նայուածքով մը, ոտ մուրացիկի երեւոյթն ունի՝ կը սկսի բաներ մը մըթմրթալ իր յօգնած պուկունքին մէջէն: Բա՛ն չեմ հասկնար: Կը յիշեմ միայն որ ժամ մը առաջ Ս. Գիրք ընթերցողն է:

Բարեբաղդաբար Վանիկ կը հասնի իր մօտ և կը ճանչցնէ ինձ Պօղոս աղան, այդ պատուական հայը՝ որ «Աւետարանին չափ սուրբ նկատած էր իր կուսակցութիւնը, հոգեւին փարած անոր»:

— Խօսէ, Պօղոս աղա, խօսէ՛:

— Դուն խօսէ, ես մտիկ րնեմ: Եօլտան կէյէն հալտէն անլար: Թօշիկեանը կ'աղաչէ կոր քեզի՝ իմանալու թէ ի՞նչ լսւր ունիս դուրսէն իր գործին վրայօք:

— Թօշիկեանը հո՞ն է որ:

— Նա՛, դէմի սենեակն է:

Եւ աչքերս պիշ՝ կը նայիմ հեռուն, խօվուչին ձախ անկիւնը՝ փայտորմով եզերուած նեղ խցիկ մը, որուն դրանք ճեղքէն բաներ մը կը պծլտան: Ծրագին լոյսն է որ անոր

ակնոցին ապակիին վրան է ինկած: Հէգ Վահան, 45 օրէ ի վեր այդ ծակո՛ւրիկն մէջ միսմինակ՝ սրտապնդիչ լուրի մը կը սպասէր գրչի խապարիկէ մը, որ իր կարգին ա՛յնքան կարօտ էր մխիթարութեան: Ափսո՛ս, անդիտակ էի իր գործին էութեանը մասին: Պէտք էր սակայն բան մը ըսել, աւելի շիտակը՝ յարմարցնել: Եւ մտքիս մէջ սուտ մը ողջունձեւելով՝ իսկոյն սկսայ ձայնով արտայայտել զայն.

— Ըսէ որ ամէն ձեւակերպութիւն աւարտած է ի նպաստ իրեն, կը մնայ պզտիկ ստուգութիւն մըն ալ կատարել, մէկ երկու օրէն ազատ արձակուելու համար:

Արգելք կար հետը խօսելու: Մարդուկը խօսքերս Հայր Մերի պէս գոց ըրած, հեռացաւ դէպի փայտորմ և համբիշ մը հանելով՝ գրպանէն, սկսաւ այդ կողմերը ուլքտալ և մաս մաս պարպել ինչ ընդունուած սուտը, աչքերը գետին:

Եւ Վահան այդ գիշեր առաջին քունն էր որ կ'ունենար խաղաղ, կամ ուրախութենէն բնաւ չէր ունենար: Սա ստոյգ է որ սուտս իրականութիւն մըն էր դարձեր և վաղայաջորդ օրն իսկ անիկա կ'արձակէր բանտէն:

ՆԱԽԱՃԱՇԻ ՄԻՋԱԴԵՊԸ

Խարաղանը կը շաչի էօմէր Չավուչի ձեռքին մէջ: Անձնիւր ոք իր խշտին քաշուած՝ կը պարտաւորուի պառկել: Դժգոյսայն խժտուքը կը մարի վայրկեանէ վայրկեան, սւ մէկ պահիկէն շնչառութեան կերկերուն շուկներ կը ծփան միջոցին մէջ:

Աչքս աչքիս չեմ դնէր, Գիշերն ի բուն տունս կ'երազեմ արթուն: Յետոյ կ'սպասեմ անձկագին առտուան բարերար լոյսին, որ ահա պատուհանէն կը սողոսկի ներս: Կոպերս կ'այրին անքնութենէն:

Հրաւէր կը ստանամ Հմայեակէն, նախաճաշը մէկտեղ ընելու: Մերժումս խոտոր պիտի համեմատէր կենցաղագիտութեան հետ: Իր բազմօցը կ'ուղղուիմ, և հացը գոր բանտին քարո՛ւ էձու պանիրին հետ կը ծամեմ, կը թուի խոշորնալ բերնիս մէջ: Ախորժակ, բանտարկեալի՞ն քով: Վըրայէն սիկառ: Աչքապաշեանի մեծարանք: Կը խօսինք ու

սիկառնուս հետ Հայուն ցաւը կը մխանք: Արամ կը կան-
ջըռի յանկաթ, երթալու՝ դուրսի մեծ Մեջանը աւելածուի
իր պաշտօնը կատարելու համար: Մինչ նայուածքս կը հե-
տեւի իրեն, և կը տեսնեմ բռունցքները որ կը տեղան ֆե-
սին՝ փոշիի ամպերուն մէջէն, կոթունաւոր աւելը շարժը-
քած պահուն: — Սիրելիս, կը ձայնէ Արամեանց վարանոտ,
բաւ համարե՞նք այսչափը, երկուքնիս հոս մէկտեղուած՝
կասկած հրաւիրած կ'ըլլանք, զմեզ լրտեսողներ կան դուր-
սէն»: Ստուերի պէս կը հեռանամ քովէն ու կը սկսիմ դե-
զերիլ մեծ բակին երկայնքն ի վար:

Պէննէ՛ աջ, վա՛նիկ՝ ձախ թեւերս մօտած են ու խօս-
ուըռուըռ սկսած է արդէն: Կը պատմեմ միջադէպը: «Ձգէ՛
սա խայտառակը, կը ձայնէ Տօքթորը, իր երեսէն չէ՞ որ
կը ճգնինք դեռ...»: Մանրամասնութեանց չմտնէր: Ես,
իմ կարգիս, կը վարանիմ վեր առնել սարսուղի քօղը: Գ-
շերուան մը հիւր էի իրենց սօտ: Կը խորհէի միայն որ
տառապանքնին վերջ պիտի գտնէր անշուշտ օր մը և ապա-
գային պիտի լսէինք ամէն ինչ: Իմացածներս կցկտուր
խօսքեր էին լոկ, որոնց տակ կը թաղուէր կծիկն այն խո-
շոր ու կսկծազին գաղտնիքին, զոր, ափսո՞ս, հետերնին
տարին քսանին մէկանց...:

ԱՆՁԿՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐ

Մեր բանտն ենք հիմա, Սուլթան Պայազխէն փոխադ-
րուած Սուլթան Ահմէտ, Հապսնանէի Ումուլին: Պէտք
էինք ապրիլ կտուց կտուցի 500 բարդերու հետ, որոնց
շունչը գարշահոտութիւն էր և որոնց աղօթքը՝ հայհոյանք.
մարդեր ոճիրի ու մեղքի աւազանին մէջ երկիցս, երիցս
մկրտած: Շատ անգամ կը յիշէի փարամազի ընկերները՝
որոնց իւրաքանչիւր անգամը ճանչնալու տխուր պատեհու-
թիւնը ունեցեր էի անմոռանալի Ապրիլ 7ի այն գիշերը:
Ամիս մը ետք, էրիկ մարդոց այցելութեան ուրբաթ օր մը
գաւառացի մը բանտ տեսութեան կուգար, հազորդելու
համար կարեւոր մէկ խնդրանքը 20նոց խումբին: Կացու-
թիւննին ծանրացեր էր. կ'ուզէին որ լուր մը փութացնէինք

Պատրիարքարան, տեսակ մը խմբա՛ մահուան ծովուն ալիք-
ներուն հետ ոգորող այդ տղոց:

Յաջորդ օրն իսկ բանտին տէրտէրը կը վազցնէի Պատ-
րիարքին վրայ, որուն ձեռքէն բան չէր գար, ցորչափ
թալէաթը կար անդին, այդ գաղանապետը, որ յամառած կը
մնար Հայոց հոգեւոր պետին այցելութիւնն իսկ չընդունե-
լու:

ՀԱՅՈՒՆ ԿԱԽԱՂԱՆԸ ՀԱՅՐ ԿԸ ՇԻՆԷ

Մայիս 31: «Անկարիա»ի կը հանեն զմեզ այսօր: Պա-
հալը կ'առաջնորդէ քանի մը հայ՝ բանտին ատաղձի գոր-
ծարանը: Գերաններ պիտի շարդուին թերթ թերթ, Սղոցին
անիւը կը դարձնեն փոխն ի փոխ բեւեռագործ Դանիէլ
Չընուչցին, բռնակիր Սաչիկ Սուլէյրցին ու գրչի մը-
ակ Թէոդիկ Սթանպուլցին: Հոգինիս բերաննիս կուգայ,
բանտ չէ, թիարան է աս: Իրիկուան, երբ հոռոմ խալֆան
— ան ալ մեզի պէս («մահպուս») — կը դառնայ խօվուշնիս՝
գոյժ մը ունի շրթունքին:

Տնօրէնը 15 կախաղանի ձող ապսպրեր է: 3 անգամ
15, 45: Խալֆան իր հաշիւը ընկու վրայ թող ըլլայ, սոս-
կումը համակած է մեր հոգիները: Գերանները մենք էինք
սղոցեր, հայուն կառափնատը մե՛նք էինք կերտեր...: Ով-
քե՛ր էին արդեօք: Մարդ սիրածին վրայ չղներ: Անանկ
ըրինք մենք ալ: Բայց յաջորդ օր, յունիս 1, շշուկներ կը
շրջագային օրն ի բուհ. 15 հոգի կ'ըսեն. 21, չէ 23, ու
մէջերնիս այս թիւը միջեւ 50 բարձրացնողներ կը գտնուին
տաճիկներէն: Իրիկուան՝ Թօբալ Դամիկը կուգայ, մեր բան-
տին դարբնոցապետը: Անթացուպը կը պառկեցնէ գետին ու
վրան դնելով յետոյքը, կը սկսի բաներ մը փսրը-
տալ ինձ:

Ալի Չափուշ անուն զինուոր մը բանտապետին արտօ-
նութեամբ եկեր կը սպասէ եղեր դարբնոցը: «Հինգ խալ-
խա ունին եղեր, 15 հատ տահա կ'ուզեն կոր, ի՞նչ կ'ըսես,
չինհ՞մ» կը հարցնէ ինձ դող ելած ձայնով մը: «Չչինես՝ ծեծ
կայ» կ'ապադա՛ծ, ազգակից մը անւիէն: «Աս չորնալիք

ծառուներովս պիտի շինեմ...» և աչքերը կը լեցուին: Կեանքիս մէջ չեմ հանդիպած, հանդիպելիք ալ չունիմ, մարդու մը որ այժան տառապանք զգացած ըլլար, որքան կ'ենթադրեմ թէ զգաց երկաթագործ այդ Հայ տղան՝ ահա-
ւոր օղակները դարբնած պահուն:

Ինչեր է. մէկ սեւեռամտածում կը լլբէ ուղեղս, քանի մը ժամ վերջ՝ մենէ փարսալի մը հեռուն՝ ընկերներս դատա-
պարտուած էին մահապարտի շապիկներն հագնիլ և չուանէ՝ զէրօյին մէջ չքացնել կանանչ արիւնին: Քրէիքուր ինչ յանցանք ծանրացեր էր իրենց վրայ: Կը մտմտամ ու խելքս տեղ մը չկրնար յանդիլ: Տեղ մըն ալ չեմ կրնար սղմիլ: Պարտեզն եմ, միս մինակ, վեր վար պտտելու ետեւէ: Եւ ահա, տեսութեան յատկացեալ յարկաբաժնին՝ մթամած ձողերուն ծերպերէն կը նշմարեմ ցիցերը, մեր սղոցած փայտերը...:

Ահաւոր եռոտանիներու աշտարակման փորձն է ըրած-
նին: Բիբերս կը սկսին խխիլ անոնց տեսքէն: Կը փախչիմ դէպի վեր, դէպի որջս գիշերային, մահը բարեւող դիւ-
հարի մը պէս: Շատ չանցած օթօմօպիլ մը կը հեւայ դուրսի դրան առաջը: Զողերը ծալլեր՝ Պայազիտ կը տանէին...: Ու խօփուչիս հաստ կամարը մինչեւ լոյս կը չօքի կուրծքիս վրայ:

«ԺԱՄԱՆԱԿ» ԹԵՐԹԸ

Լուսցեր է: Յունիս 1ը թռած է արդէն: Կը վազեմ դուռ, «ժամանակ» ստանալու ցրուիչէն: Կախուողներու մասին ոչինչ կայ մէջը: Անձկութեան 24 ժամ ես: Յունիս 3, նորէն ոչինչ, Յունիս 4:

Աւօտը կը ձերմկի դէմի պատուհանիս կապարէ կապոյ-
տին վրայ: Մուէզզինը «Ալլահ էքպէր»ը կը հեկեկէ, լոյսին աղբիւրը փառաբանելով: Կ'իջնեմ վար, և իր սիրականին սպասող յիմարի մը պէս՝ թերթին ժամանումին կը մնամ ակնդէտ: Ահա՛, ցանկը միւս երեւի, լայն լայն տողերու վրայ պառկող անուաններ: Մհ, բոլոր անոնք զորս ճանչցեր էի իրեց վիշտի ծանծաղուտին մէջ, և որոնց, ափսոս,

գաղտնիքին չէի կրցեր թափանցել: 21 չեն, 20 են եղեր: Ինչպէ՞ս կրցեր է այդ մէկը պրծիլ, նորէն հանելուկ...: Եւ արցունք չէր որ կը հոսէր աչքերէս, այլ արիւն՝ ընդերքիս մէջէն: Պոլսահայ մտաւորականներու, այնքան արի գործիչներու աքսորէն վերջ, կախաղաններ հոս, շար ի շար, մե'ր քթին տակ: Հորիզոնը մութ է կրկին և ամպեր կը շարունակեն պատուհաս անձրեւել Հայութեան գլխուն: ՔԻՁ ՄԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Պոլսոյ կեդր. բանտը 900 տարուան հնութիւն մը ունի: Այդ շէնքը Բիւզանդեան կայսրերու օրով վանք մըն էր յա-
նուն Այի-Սանի Խրիսօսթօմի (Ս. Յովհան Ոսկերեքան): Պոլ-
սոյ առումէն վերջ, վանքը երկար ատեն ծառայեր է իբր մթերանոց պետական պիտոյից (պէլլիք տէքօսը), պահուելով հոն յարդ, գարի, ձիան, ռազմանիւթ, զէնուզարդ: Վան-
քին կեդր. բանտի վերածուիլը 80 տարուան խնդիր մըն է, բայց առաջ բուն բանտը կը գտնուէր այսօրուան հանր. վարչութեան նոր շէնքին տեղը: Այս վանքին տակէն ժա-
մանակին փորուեր, յինուեր են մասնաւոր գետնուղիներ, սրբաժայռ հաղորդակցութեան մէջ դնող Այա Սօֆիա տա-
ճարին և Պալլադիւրի այազմային հետ: Պատմական այդ նը-
կուղինքը փակուած են ներկայիս: Հապսանէի ումումին ունի իր մատուռն ալ, որ թանձր միջնորմով մը զատուած է, կէսը վերածուելով մզկիթի՝ բանտարկեալ մահմէտական-
ներու համար: Մատուռը պահուած կայ իփօնա մը, որ կը ներկայացնէ Ած. մօր պատկերը, կանգուն մը մեծութեամբ տախտակի չերտ մը, ներկերը եղծուած և վրան ազուց-
ուած արտաքանդակ մը արծաթեայ, որ Ս. Մարիամն է դարձեալ, Կոստանդինուսի օրէն մնացած այդ թանկար-
ժէք հնութիւնը—զրօյցի մը նայելով— ատենօք թէ և առ-
նուեր և Բրինքիրօ տարուեր, սակայն հրաշքով կրկին բանտ վերադարձեր է: Իքօնան սեփականութիւնն է հիմակ Յու-
նաց պատրիարքարանին, որ զայն կը շահագործէ, հասոյթը բաշխելով ամէն տարի բանտարկեալ կարօտ ազգակիցներու: Այս մատուռը կիրակի օրերը Յոյներու համար կը բացուի, շաբաթ օրերն ալ՝ Հայերու:

ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏԸ

6 Յունիս 1915, շաբաթ: Լուսաւորչի տօնն է այսօր, Գիւտ Նշխարաց: Ո՛ւր են Ձեր նշխարները սակայն, Լուսաւորչի հարազատ զաւակներ, որ անկէ շատ աւելի չարչարանք տեսաք և հուսկ ուրեմն ինկաք Մեծ Երազի ճանապարհին, աչքերնիդ պաղած դէպ արշալոյսը Հայ Ազատագրութեան: Գիրկ գիրկի, կողք կողքի, դէզ դէզ ինչպէս պառկեցաք դուք մէկ փոսի մէջ, Սուրբ գաղափարին դրօշակիր անմահ հերոսներ, որ կը կոչուիք Փարամազ, Աչքբալաչ, Պէննէ, Վանիկ, Պողոս, Երուանդ, Ռուբէն, Օհաննէս, Թումաս, Ակոր, Մուրատ, Մկրտիչ, Գարեգին, Արմենակ, Երեմիա, Արրահամ, Մինաս, Սմբատ, Գառնիկ ու Հրանդ: Ձեր նահատակութեան չորրորդ օրն է այսօր և մենք հայ բանտարկեալքս համախումբ՝ անդրանիկ հոգեհանգիստնիդ պիտի կատարենք գաղտագողի, քրիստոնեայ աղգութենէ մը մնացած այս դարաւոր վանքին մէկ անկիւնը: Կարապետեան Տ. Պետրոս քահանայն, 5 տարուան բանտի այցելու անձանձիր հովիւնիս, ահա հասեր է մատուռ: Պզտիկ կոչնակը երկչոտ ղողանջ մը կը թզկայ սարփինային բարձունքէն: Ձեր հոգիները կը վերակոչէ ան՝ ամէնուս: «Տէր ողորմիա»ի պահուն կարծես մէկ գսպանակէ մղուած, Պոլսեցի Հայերս բոլոր կը ծնրագրենք խոնաւ քարերուն վրայ և «Ազգիս Հայոց տո՛ւր ազատութիւն» կը հատկւտանք միաբերան: Բուրվառը կը ճոճի, խունկին ծուխերուն մէջէն արծաթէ իքօնան կը ժպտի մեր դէմքին. «Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց...» — Բիրիէլէիսօն... Կ'եղանակէ դաշն ձայնով մը յոյն քանցիլաֆրին, մեր արցունքներէն յայտնապէս յուզուած: Երգերը կը խեղդուին արցունքէն:

Ու նորէն կը սկսի աչքերուս մշուշին ընդմէջէն տողանցքը Մերուկ Հնչակեանին՝ աւելածու սուրբ սրբոց Աչքբալաչին, առիւծ Փարամազին, գեղազանգուր Վանիկին ու բարեհամբոյր Թօփուզին, սուրբի ամենանոր պատկերներ են բոլորն ալ, որոնք մեր տեղ՝ հիմա իրենք կ'ըլլան կարծես փոխասաց. «Եւ յաղագս այնոցիկ որք մատնեալ են ի ձեռս անօրինաց» — «Երչեա՛ Տէր և ողորմեա...»

ՎԵՐՋԻՆ ՎԱՐԱԳՈՅՐ

Ժամուն բալն ենք բոլորնիս, կանաչ կակաչ սարփինային տակ խմբուած: Լիս տէրտէրին հետ հազիւ թէ խօսակցելու վրայ, երկու հոգի կ'արձանանան դէմերնիս, մեղապարտներու պէս գլխիկոր. Թօփալ Դամիկ և Սկիւտարցի Արտաշ. մին՝ կառափնատներուն սև օղակները դարձնողն է, միւսն ալ՝ մահուան այդ գործիքները ծալլող և «օթօմօպիլ» փոխադրողը.

— Տէր հայր, կը ձայնին հեծկտաղին՝ մէկ մէկու ետեւէ, մեղք պիտի սեպուի՞ ըրածնիս Աստուծոյ առջեւ...

Եւ Աստուծոյ պաշտօնեան կը նայի երեսնին, յօնքերուն շարժումովը միայն պատասխան տալով, մինչ երկուքնին մէկ խոնարհած են արդէն անոր սքեմին քղանցքներուն մօտ, գլուխնին ծաած. նոյնը և ես, թոյլ տալով որ մօրուքուր մարդը իր «Ողորմեսցի»ն ծամծմէ ինձ՝ բազմամեղիս, և ընկերներուս: Ու կը մեկնի բանտէն, իբր նըշխարք բաշխելով մեզ՝ «Մնա՛յք խաղաղութեամբ»:

ՓԱՐԱՄԱԶ

Եւ Փարամազն աւասիկ, սուրբ սրբութիւնը հերոս,
Որ Յիսուսի ճամբուն վրայ, վրկաներու խումբին մէջ
Քրիստոսութեամբ մը անգոյց, հե՛ս իր խաչին բարբարոս
Կ'ուզէ որ Տան իր ուսին Քրտանին քեռն ալ անվերջ...

Օ՛, Փարամազն աւասիկ, արիւմտիւնն մարտիրոս,
Որ լուսնկայ մը ճակճին ու հրդեհ մ'իւ հոգւոյն մէջ
Եւ իր շուրջը առկախուած իր սան աստղեր՝ վրիժաւնու
Կառախնաւի անտունին մէջ կը շողայ փողփողեջ...

Արդ Փարամազն աւասիկ, անպահանդե՛ւ ուրուական,
Յեղին Գանկին շանբազարդ՝ անպիտանին մէջ լուսակերս՝
Սուրբ Բասանին/հե՛ս կ'երգէ կարմիր խաբերզն Հայկազեան...:

Եւ աւասիկ, աւասիկ խրվերզին ձայնը ուժով
Կը բանայ դուռը սրբիս ու մըրափող սիրազէ՛ս
Ապկե՛ն ոսփ հանելով կը զինէ զայն վրրե՛ծով:

ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Բ. ՄԱՍ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՓԱՐԱՄԱԶ

Գրեց՝ Ս. ԱՅԳ-ՎԱՐԴԵԱՆ

Փարսեագ... այս անունը կը վերկոչէ ամբողջ
յեղայրոխական անցեալ մը: Անձնուրաց գաղափարական՝
անած ոռոսական յեղափոխական դպրոցին մէջ, երկար
հասոր մը միայն պէտք է անոր կեանքը պատկերացնելու
համար:

Ստորեւ կուտանք մեկ քանի դրուագներ, որոնք ցոյց
կուտան այն բոցը, որ կ'այրէր եւ կ'ոգեւորէր այդ քան-
կագին կեանքը:

«...Ատրպատականը, ՓԱՐԱՄԱԶի ձեռքով պատրաստուած,
կաղմակերպուած, առաջին անգամից յեղափոխական ընդ-
հանուր շղթայի մի օղակը եղաւ: Դա արդիւնք էր Փարա-
մազի ջանքերի: Հնչական կուսակցութեան հիմնադրը,
այդ շրջանի մէջ, նա էր գրել:

Փարամազի մէկ ոտքը կովկաս է, միւսը՝ Պարսկաստան:
Նրա այդ ժամանակուայ գրութիւնները զմայլելի են:

1895—1897 չարագուշակ թուականն է: ՓԱՐԱՄԱԶը
իր խմբերի գլուխը անցնելով՝ 13 անեղ ճակատամարտերից
յետոյ՝ մտնում է վան: Հաղիւ մի քանի ամիս անցած՝ նա
ձերբակալուում է իր ընկերներով (Ազատ Ոստանիկը մէկն
էր իր զինուորներից), դատապարտուում է կախաղանի: Ազատ-
ուում է Ռուսաց և Ֆրանսիական կառավարութեանց տեղա-
կան ներկայացուցիչների ազդու միջամտութեան շնորհիւ:

Փարամազի այդ ժամանակուայ արտասանած ճառը կը մնայ մի գլուխ-գործոց՝ Հայ յեղափոխական պատմութեան էջերի մէջ, Պատմական այդ դրուագը մեր միւս նահատակ Ասօն արձանագրել է իր «Դաստասան» անունով գրքոյկի մէջ:

Փարամազ ուղարկուած է Ռուսաստան, բանտարկուած է, աղատ է արձակուած, իր գործունէութիւնը շարունակուած է:

Եթէ 1887ին ծնուել էր Հնչակեան Կուսակցութիւնը, 1899ին նա վերածնունել էր: Այդ վերածնունդի մէջ էլ որոշեալ և մեծ բաժին ունի Փարամազը:

Գօլիցիներն չըջանն է:

Խլուած են հայ եկեղեցական, դպրոցական կաշուածները: Փարամազը Բագուից ճանապարհ է ընկնում, անցնում է մի քանի հազար հոգուց բաղկացած պատգամաւորութեան գլուխը՝ Ս. Էջմիածին, Հայրիկի առաջն է կանգնում և արտասանում ընդհանրութեան պահանջադրո՛ր՝ յանուն Հնչակեան Կուսակցութեան, յանուն ամբողջ Հայ ազգի: Փարամազը, ժողովրդական այդ հռետորը, հայ Դանտօնը, նա այդ ճառի մէջն է՝ թեւերը, կուրծքը, սիրտն ու հոգին բացած...

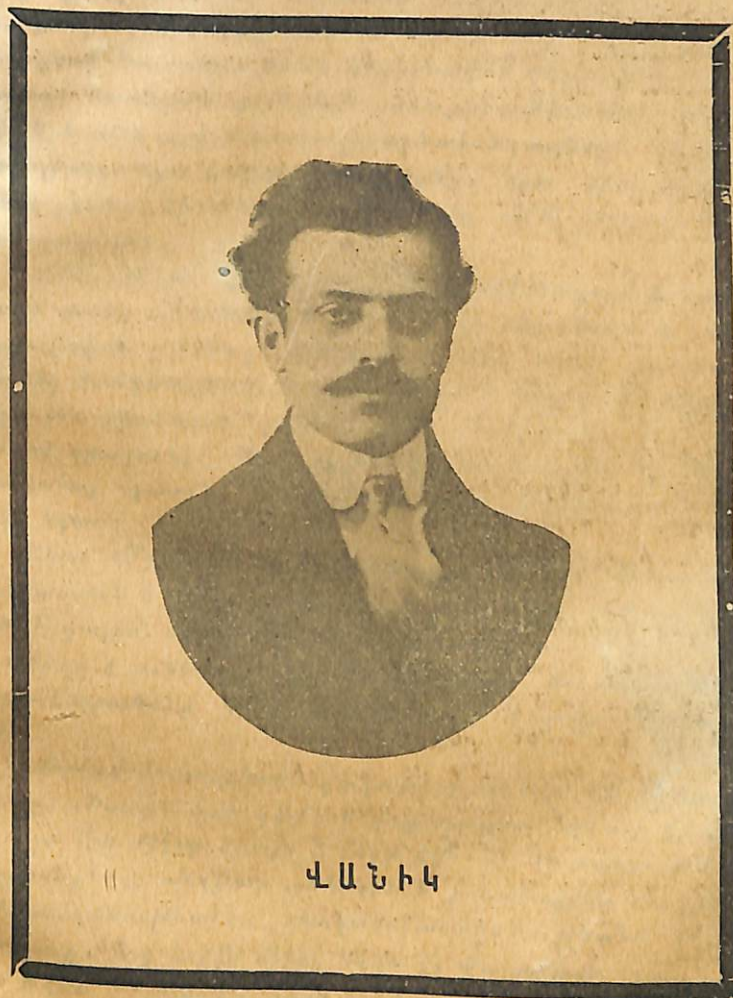
Եկեղեցական—դպրոցական գոյքերի յափշտակութեան առթիւ առաջ եկած ընդհարումների, կռիւների մէջ՝ Փարամազի սխրագործութիւնները միայն սքանչացում կարող են բերել: Նա ամենուրեք է թռչած:

Գօլիցիներ երդուած է մի հայ չի թողնել Կովկասի մէջ և բոլորին թուրքիստան փոխադրել:

Ու Փարամազը կազմակերպում է Գօլիցիների աշխարհադրորդ տէնորական գործը, որ հայ յեղափոխական կեանքին մէջ կը մնայ մի անթառամ էջ:

Սկսուած է Հայ—Թաթարական կռիւը: Ծուշիի, Զանգեզուրի չըջանների հրամանատարը Փարամազն է:

Հայ հերոսական կռուի այդ դրուագի մէջ՝ ժողովրդական ճշմարիտ հերոս է նա դառնում: Նա ո՛չ միայն հազարաւորների կեանքն է փրկում, թշնամուն ջախջախում, այլ իր մեծահոգութեան, իր տղամարդութեան պատճառով՝

յարգւում է նոյնիսկ իր երէկուայ թշնամիներից: Զանգե-
զուրի շրջանի Թաթար ժողովուրդը (1906) հազարաւոր
ստորագրութիւններով՝ տանեակ համախօսականներ, հա-
րիւրաւոր շնորհակալական նամակներ ունի թափած Ս. Դ.
Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան՝ Փա-
րամազի կատարած գործքերի, առաքինութիւնների համար,
Երեւանի այդ ժամանակուայ նահանգապետը, Ժէնէրալ
աբուխոնը, նրա ճակատը համբուրեց, նրա ձիու ասպան-
ակը քոնեց, ձի հեծցրեց ու հետեւից «Ի՛նչ հրաշալի մարդ
է» աղաղակեց:

1905-1907ին, Հնչակեանութեան մէջ ծագում է զաղա-
փարի ուժեղ անհամաձայնութիւն, որ սպառնում է հրա-
պարակական դառնալ: Ընկերների մէկ մասը որոշում է
թողնել Տաճկահայկական դատը և ռուս Սօցիալ-Դէմօկրատ-
ների հետ միանալով՝ բացառապէս Կովկասով, Ռուսաս-
տանով զբաղուել: Ստուար մասը հաւատարիմ է մնում
Տաճկահայ դատին: Փարամազը այս վերջինի սիւներից
մէկը եղաւ:

Եկաւ «Միտնատեան Սահմանադրութիւնը», Փարամազը
Տաճկաստան է վազում: Պոլսոյ և շրջակայից մէջ նա երե-
ւան է գալիս՝ որպէս ուժեղ պրօպականդիստ:

Տեղի է ունենում Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան
Զ. րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովը՝ Կ. Պոլսոյ
մէջ:

«Օսմանականութեան» զաղափարը պէ՛տք էր ընդունիլ
թէ ոչ: «Իտտիհատտ»ի դէմ անողոք պայքար պէ՛տք էր մղել
թէ ոչ: 75ի միջից միայն 3 հոգի էին, որ Կուսակցութեան
սկզբունքները անվթար պահեցին և յառաջացրին «հակաիտ-
տիհատականութեան», «հակաօսմանականութեան» ծանօթ
որոշումը: Այդ երեքի միջից մէկն էլ Փարամազն էր:

Թէեւ ծերացած, բայց նա ներկայացուցի պաշտօնով
գնում է Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Մալաթիա, Կիլիկիա,
վերջերս՝ Վասպուրական, Կարին: Այդ շրջանների Հայու-
թիւնը կենդանի վկայ է նրա բեղմնաւոր գործունէութեան:

1913, Սեպտեմբերի 7ին, Քէօտէնձէի մէջ՝ կայանում է

Հնչակեան Կուսակցութեան է. րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը որ իր որոշումներով, հետեւանքներով, առանձին դարագլուխ է կազմում Հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ՝ ընդհանրապէս, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեանը՝ մասնաւորապէս:

Այդ տեղ էր, որ որոշուեց Կուսակցութիւնը դնել հակաօրինականութեան (illégalisme) վրայ ու պաշտպանել «Հայաստանի փաղափական Ինքնավարութիւնը՝ անջատ Թիւրքիայից»:

Դա մի պատմական որոշում էր:

Վանից՝ այդ Պատգամաւորական Ժողովին ուղղուած էր Փարամազի նամակը, որով նա պահանջ էր դնում Յեղափոխական ուղին, հակաօրինականութիւնը ընդգրկել. դա մի վաւերացում է, որ ապագայ սերունդների համար դասական ընթերցանութեան նիւթ կարող է ծառայել. իսկական Փարամազը այդ տողերի մէջն է:

Է. րդ Պատ. Ժողովը միաձայնութեամբ Փարամազին ընտրում է Կեդրոնական Վարչութեան անդամ:

Հաղիւ 2-3 ամիս Պարիզի մէջ, նա իր առաջին, նուիրական պարտականութիւնն է համարում նորից Տաճկաստան մտնել և Պատգ. Ժողովի յեղափոխական, ապստամբական որոշումները գործադրել:

«Ինքնավար Հայաստան՝ անջատ Թիւրքիայից», — գաղափարաբանը՝ առաջինը ինքը եղաւ, որ իր կեանքը զոհաբերեց իր գաղափարի իրականացման համար: Միթէ՞ այդպէս չէր արել Յիսուսը, Սոկրատէսը...:

Նմոյշներ Փարամազի նամակներից:

«Եղածը (Միջհասեան Սահմանադրութիւնը) խաղաղութիւն չէ, այլ զինադադար»:

«Իբրեւոյն» ի զուլումը չափ ու սահման չունի»:

«Իբրեւոյն»ը որոշել է, որպէս երկրի դրութեան սերը, թէ՛ իր ժողովուրդի եւ թէ՛ եւրոպական պետութիւնների առաջ իր վարկը բարձրացնելու եւ դիրքի սերը մնալու համար, բաղկացուցիչ ազգութիւններից ո՛ր եւ է մեկից «արեան

սուրբ» պահանջել, կոտորել: Վայրը, այս անգամ էլ, պիտի լինի Հայաստան, երթական Հայրը»:

(Նամակներ՝ գրուած Տիգրանակերտից եւ Խաբերդից):

«Պարսիկ Թաքար խուժանը իր ձեռքերը բոյսի ներկով է ներկել, հինայել. — Թուրքի ձեռքը Հայի արեան ներկով է ներկուած. — սրա լուռ վկան են Հայ Լեռը, Հայ Զուրը, Հայ Հարսը, Հայ Երեսասարդը, ամբողջ Հայաստանը» (Գրուած՝ Մալաթիայից), «Հայ Ազգի յառաջդիմութիւնը սաստիկ նախանձ է գրգռում»:

«Տիրող Ազգի հանգման երկիւղը մուսլի ամպի նման լողում է այս երկրի վրայ:

«Իբրեւոյն»ը այս գգում է»:

ԳԵՂԱՍ ՎԱՆԻԿԵԱՆ

(ՎԱՆԻԿ)

Գրեց՝ ՀՐԱՆԴ ԳԱԼԻԿԵԱՆ

I

Բնիկ Վանեցի, խոնարհ ընտանիքի մը զաւակն էր Վանիկ, ծնած 1889ին:

Այգեստանի հեռաւոր մէկ թաղամասին մէջ, սեփական փոքրիկ տնակի մը մէջ կապրէր անիկա, իր մեծ մօր հետ միասին:

Շատ փոքր հասակէն, Գեղամը զրկուած էր հայրական խնամքէ և գործվանքէ:

Ինք չէր յիշեր իր հայրը: Հազիւ թէ քանի մը տարեկան, անիկա իր շուրջը գտած էր միմիայն իր զոյգ մայրերը, որոնց հետ կապուած էր ամենագողտրիկ զգացումներով:

Հօրը փոխարինողը տան մէջ, Գեղամի մօրեղբայրն էր, Յակոբ Աւետիսեանը, որ աւելի ծանօթ էր իր Արծրունի կեղծ անունովը:

Յեղափոխականի վտանգուած և թափառական կեանքը, յաճախ Արծրունին կը հրաւիրէր հոս կամ հոն՝ կուսակցական այս կամ այն պարտականութեան:

Շնորհիւ այդ հանգամանքին, Գեղամը յաճախ զրկուած էր իր մօրեղբօրմէն, և գրեթէ ամբողջութեամբ նուիրուած իր մօրն և առաւելապէս մեծ մօրը:

Բայց քեռիի պանդխտութենէ վերադարձը և կամ անոր գիշերային անակնկալ այցելութիւնները, փոքրիկ Գեղամին համար անխառն բերկրանքի գեղեցիկ պատեհութիւններ էին, մանաւանդ այն պատճառով, որ Արծրունին գրեթէ

ամէն անգամին իր հետ կ'ունենար քանի մը կտրիճ ֆէտայիներ ևս, իր գաղափարի և գործի ընկերները, ամէնն ալ սպառազէն ու խրոխտ:

Քանի կը մեծնար Գեղամը, այնքան հետաքրքրութիւնը կ'աւելնար իր շրջապատի, այդ «փափախաւոր» կտրիճներու խորհրդաւոր փսփսուքներուն և գաղտագողի երթեւեկութիւններուն շուրջ:

Բնութենէն ուշիմ, և քիչ մըն ալ համարձակ՝ իր ընտանիքին մէջ անիկա տակաւ կ'ընտելանար այն կեանքին, որուն փարած էր իր մօրեղբայրը: Եւ այսպէս, իր մանուկ հասակէն, անգիտակցարար հոգեկան կապ մը կը ստեղծուէր փոքրիկ Գեղամի և իրենց տան անխուսափելի հիւրերուն միջեւ, որոնց միջնորդը կամ քեռին էր, Հաճի Յակոբը, և կամ անոր բացակայութեան՝ մեծ մայրը:

Մինչեւ 10—12 տարեկան, Գեղամ աշակերտած է իր թաղի ծխական դպրոցին:

Ես իրեն ծանօթացայ այն ատեն, երբ անիկա այդ վարժարանէն փոխադրուեցաւ Երամեան, որ Վանի միջնակարգ դպրոցը կը համարուէր:

Այդ ժամանակ արդէն Գեղամը 13—14 տարեկան էր:

Իր յանկարծակի երեւումը՝ դասարանէն ներս, ընդհանուր հետաքրքրութիւն մը արթնցուց իր շուրջը: Դաստիարակ ուսուցիչը զայն ծանօթացուց որպէս խելացի և աշխատասէր դպրոցական մը: Երկար սպասել պէտք չեղաւ այդ բանին անձամբ համոզուելու համար:

Փոքր ժամանակի մը ընթացքին, Գեղամը աչքի զարնուեցաւ որպէս ուշիմ, ժրաջան և մանաւանդ մեղմ բնավորութեան տէր պատանի մը:

Միշտ գոհ էին իրմէ ուսուցիչները, իսկ աշակերտներէն իւրաքանչիւրը զայն իրեն ամենամօտ ընկերը կ'ուզէր համարել:

Գեղամ իր բնավորութեան գծերովը, բոլորին համակրանքին արժանացած էր:

Սակայն միայն այս չէր Գեղամի հրապուրիչ կողմը:

Անիկա ուրիշ հով մըն ալ ունէր իր վրայ, զոր մենք քանի մը ամիս վերջ միայն նկատեցինք:

Գեղամը միաժամանակ «Ֆէտայի» էր: Իսկ անոր հասկացողութեամբ ատիկա կը նշանակէր ըլլալ ազգասէր և անձնուէր, այսինքն նման իր քեռիին:

Արտպահմանէն հասնող յեղափոխական հատուկոտոր գրականութեան, զուլումի և տանջանքի նկարագրութիւնները, ըմբոստութեան ու գոյամարտի դրուագներուն յեղափոխական-ազատատենչ երգերն ու տաղերը, բոլորն ալ թէեւ խառն ի խուռն, սակայն իրենց որոշ տեղը գրաւած էին Գեղամի մտքին և սրտին մէջ:

Որեւէ պատեհութիւն պիտի գար քիչ մը ձեւակերպութիւն, դասաւորութիւն մտցնել այդ ուղեղին մէջ, որ հազիւ 14 տարեկան, բայց կարծես թէ կը խոկար, կը տանջուէր տարաբախտ հայրենիքին համար:

Շատ չուշացաւ այդ առիթը:

Աշտը, Պարսկաստանէն յատուկ առաքելութեամբ մը վան կ'անցնէր իր խմբովը:

1904ին էր ատիկա:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցական կեանքը նոր ոգեւորութիւն մը կ'ստանար գործիչ ընկերոջ ժամանումովը: Սակաւաթիւ հին ընկերներուն վրայ կուգային աւելնալ նորերը: Երիտասարդ ուժեր հետզհետէ կը խտացնէին կուսակցական շարքերը:

Հաւաքումներու, խմբական կազմակերպութիւններու և դասախօսութիւններու մեծ մասը տեղի կ'ունենային Գեղամենց տունը, ոստիկանական հայեացքներէն հեռու, ըստ երեւոյթին լռիկ մշտիկ տնակին մէջ:

Հոն կը բնակէր Աշտը:

Բնական է Գեղամ բոլորի վստահութիւնը կը վայելէր:

Ֆէտայի խորհրդաւոր կեանքը, որ այնքան հրապուրիչ է բոլոր դեռատիներուն՝ Գեղամին առանձին ոգեւորութիւն ու շունչ կուտար:

Անկէ յետոյ էր, որ յաճախ Գեղամը դպրոցի մէջ, միջնադպարներու ընթացքին հատ ու կոտոր մէկ քանի տե-

ղեկութիւններ կուտար ֆէտայիներու արկածալից գործունէութեան մասին:

Վեց ամիս չանցած մեր դասարանին մէջ արդէն Ս. Դ. Հնչակեան խումբ մը կազմակերպուած էր: Այնուհետեւ, ձենք մեր ժամանակին մէկ մասը կը յատկացնէինք կուսակցական գրականութեան ընթերցումի, խմբական ժողովներու և վիճարանութիւններու:

Սեր դասարանին մէջ Դաշնակցականները ստուար թիւ մը կը կազմէին, և հետեւաբար մտքերու շփում և հակաճառութիւն մեր ամենօրեայ կեանքի յաճախադէպ երեւոյթներն էին:

Բայց ասով հանդերձ, ոչ մէկ անտեղի պայքար կամ վիրաւորական արտայայտութիւն: Եւ այդ մենք կը պարտինք Գեղամի նկարագրին: Ան միշտ ալ շիտակ և անկեղծ իրաւարարի դերը կը կատարէր մեր մէջ և ո՞վ էր որ պիտի ուզէր Գեղամի խօսքէն դուրս ելլել:

Այսպէս մենք միաժամանակ և՛ աշակերտներ էինք և՛ կուսակցականներ, անշուշտ առանց գործնական որեւէ աշխատանքի մասնակցելու՝ զուտ գաղափարի շրջանակի մէջ: Ո՞րայն Գեղամն էր, որ այդ հասակէն իսկ կատարեալ պաղարիւնութեամբ ու զաղտնապահութեամբ կը կատարէր իրեն վստահուած յանձնարարութիւնները:

Այն ժամանակէն ի վեր, բոլորը համոզուած էին որ Գեղամին կ'սպասէ կուսակցական տենդոտ գործունէութեան մը արկածալից ասպարէզը:

1907ն էր, մենք միասին աւարտեցինք միջնակարգ վարժարանը:

Գեղամը դժգոհ էր իր ստացած ուսումէն, կ'ուզէր բարձրագոյն ուսման հետեւիլ, զարգանալ և պատրաստուիլ հասարակական բեղուն աշխատանքի:

Վանի միջազայրը նեղ կուգար իրեն, իսկ իր պատրաստութիւնն ալ չատ անբաւարար:

Գեղամը կը մտածէր Կովկասի մասին: Չէ՞ որ այնտեղ էր քեռին՝ Հաճի Յակոբը, չէ՞ որ հոն էր յեղափոխական շարժման վառարանը:

Գեղեցիկ հեռապատկեր մը տակաւ կը պարզուէր իր շուրջը և կ'ընդգրկէր իր ապագան:

Եւ ահա օր մըն ալ Գեղամը մեզ յայտնեց իր Կովկաս մեկնելու հաստատ որոշման մասին: Խմբական ժողովի մը մէջ էինք այդ պահուն: Պէտք է խոստովանիլ որ անախտորժ նորութիւն մըն էր այդ մեզ համար, նախ անոր համար որ Գեղամէն պիտի զրկուէինք, նաեւ այն պատճառով որ քիչ մըն ալ կը նախանձէինք:

Մենք բոլորս ալ կ'ուզէինք հեռանալ, կ'երազէինք համալսարան, ապագայ ասպարէզ և այլն, սպանիական դըղեակներ՝ որոնք այնքան մատչելի էին գաւառի նորաւարտ երիտասարդներուն:

Կար նաեւ ուրիշ պատճառ մըն ալ: Վասպուրականը զուլումի օրեր կ'ապրէր: Տխրահուչակ Դաւիթի դաւաճանութեան շնորհիւ հայ ազգաբնակչութիւնը կը հեծէր մղձաւանջային սարսափի մը տակ:

Այսօր էր ընդհանուր պաշարում և խուզարկութիւն: Ձեռք բերուած ծածկագրերու միջոցով, ամէն օր զէնքի նորանոր թագստոցներ կը բացուէին: Ծեծ, բանտարկութիւն՝ ընդհանուր էր: Ապառնալիքի, վտանգի ենթարկուած էին ոչ միայն կուսակցականները, այլ նաեւ ամբողջ Հայութիւնը:

Ընդհանուր կոտորածը անխուսափելի կը թուէր:

Այս քաղաքական և հոգեբանական պայմաններուն մէջ իրարմէ անջատուիլ և անյոյս կերպով, արդարեւ այնքան ալ հեշտ չէր:

Առավ հանդերձ պէտք էր հաշտուիլ:

Երկար պատրաստութիւններու կարիքը, ոչ ալ հնարաւորութիւն ունէր Գեղամը:

Մէկ քանի անհրաժեշտ իրեր և վարձու ձի մը, ահա բոլորը:

Անձրեային մեկամաղձոտ օր մը, յետ միջօրէի, ճամբու կը զնէինք զինքը դէպի Կովկաս:

Բնութիւնը լալկան էր, այնպէս ինչպէս մեր սրտերը:

Առավ հանդերձ երկուստեք կրցանք ինքզինքնիս զըս-

պել: Նոյնիսկ փոխադարձաբար զիրար քաջալերեցինք, յուսալով և խոստանալով շուտով զիրար գտնել:

Տաք համբոյրներով մենք իրարմէ բաժնուեցանք:

*
*

Գեղամի մեկնումէն յետոյ, քանի մը ամիսներ եւս, մենք հալումաշ եղանք ընդհանուր կոտորածի մղձաւանջին տակ և ահա վրայ հասաւ պոչատ սահմանադրութեան հռչակումը:

Խանդավառութիւնը, գինովութիւնը ընդհանուր էր և ամենուրեք: Կարծես թէ գաւառի հայութիւնը կը վերածնէր, կը վերակենդանանար:

Սահմանադրութեան յայտարարութեամբ, գաւառէն ուժեղ խուժում մը ծայր տուաւ դէպի մայրաքաղաք, դէպի Պոլիս:

Գաւառի պատանիները շատոնց կերազէին համալսարան, նոր ասպարէզ և փայլուն ապագայ:

Ընտանեկան փոքրիկ ընդդիմութենէ մը յետոյ ես ալ կը յաջողէի նոյն տարուան Սեպտեմբերին անցնիլ Պոլիս:

Կարճ տատամսումէ մը յետոյ ես կը վճռէի և կը յաջողէի մտնել իրաւաբանական ֆաքուլթէն, Ընկերներէս և ծանօթներէս շատեր նոյնպէս հոն վազեցին: Ըստ երեւոյթին, երկու դրդապատճառ ուսանողները առաւելապէս կը մղէին դէպի իրաւաբանութիւնը, նախ մուտքի և ուսման դիւրութիւնը և յետոյ ապագայ փայլուն ասպարէզի մը հեռանկարը:

Չանցած քանի մը ամիս, Գեղամ շեռիին հետ միատեղ Կովկասէն Պոլիս հասաւ:

Սահմանադրական Թուրքիան կուսակցական-հասարակական գործունէութեան համար լայն ասպարէզ կը բանար: Ահա թէ ինչո՞ւ բոլոր կուսակցութիւնները արտասահմանէն հաւաքեցին իրենց գործիչներուն մեծ մասը և ձեռնարկեցին տենդոտ գործունէութեան:

Նոյն տրամադրութեամբ և առաքելութեամբ էր որ Արծրունին ալ Կովկաս կը թողուր, Պոլիս գալու համար և

հետ կը բերէր նաև Գեղամը, որպէսզի հոս հետեւի բարձրագոյն ուսման:

Գեղամ կը նախընտրէր հետեւիլ ընկերային և տնտեսագիտական ուսմանց: Եւ որովհետեւ Օսմանեան համալսարանը այդ ճիւղը չունէր, Գեղամ ճարահատ որոշեց մտնել իրաւաբանականը, նկատի ունենալով որ բոլոր մասնագիտութիւններու մէջ ամենէն աւելի այդ ճիւղն էր որ առնչութիւն ունէր իր նախասիրած գիտութիւններուն հետ:

Բայց արդէն շատ ուշ էր: Ֆաքիւլթէի արձանագրութիւնները արդէն փակուած և դասախոսութիւնները սկսած էին:

Այս պայմաններուն մէջ Գեղամին կը մնար սպասել ամբողջ մէկ տարի: Բայց պէտք էր ունէր կերպով օգտագործել այդ տարին: Միմիայն դեղագործական վարժարանն էր որ դեռ բաց էր նորեկներուն համար: Գեղամ որոշեց հոն մտնել: Յաջորդ տարին անիկա արդէն մտած էր իրաւաբանական վարժարանը:

Առաջին իսկ տարիէն, Գեղամ դժգոհ էր համալսարանէն: Անիկա համոզուած էր որ հազիւ թէ կարելի ըլլայ Պոլսոյ մէջ լուրջ մասնագիտութիւն մը ձեռք բերել:

Պէտք է խոստովանիլ որ այդ ուղղութեամբ հիասթափութիւնը ընդհանուր էր. թէեւ կային շատեր, որոնք diplômeի մը համար միայն կ'աշխատէին և հետեւաբար քան ալ նախանձախնդիր չէին իրենց ստանալիք զարգացման մասին:

Գեղամ հազիւ քանի մը ամիս միայն Պոլսոյ մէջ ապրած և շրջապատին հետ ծանօթացած, կը մտածէր կուսակցական գործունէութեան ձեռնարկել ուսանողական շրջանակի մէջ:

Մէկ կողմէ ժողովրդական խանդավառութիւնն ու կուսակցութիւններու եռանդուն գործունէութիւնը, միւս կողմէ ալ իր իւրաքանչեւ կուսակցական դաստիարակութիւնն ու նախանձախնդրութիւնը Գեղամը կը մղէին ասպարէզ նետուելու:

Քանի մը շաբաթուան մտմտութենէ վերջ Գեղամ, մեղքանի մը մօտիկ ընկերներու, կ'առաջարկէր կազմել Ս. Դ.

Հնչ. կուսակցութեան Պոլսոյ ուսանողական միութիւնը:

Երկար չտեւեց խորհրդակցութիւնը: Քանի մը ժողովներէ յետոյ, այլեւս որոշուած էր այս ուղղութեամբ կազմակերպուիլ և հրապարակ գալ:

Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Ուսանողական Միութեան կազմութեամբը, Գեղամ իր կուսակցական գործունէութեան սկիզբը կը դնէր Պոլսոյ մէջ: Ապագան ցոյց պիտի տար թէ ինք պիտի ըլլար նաեւ այդ Միութեան գլխաւոր սիւնը և անձնուէր ղեկավարը:

Հնչակեան Ուսանող. միութիւնը չսպասուած ոգեւորութիւն և յաջողութիւն ձեռք բերաւ: Կարճ ժամանակի մը ընթացքին համալսարանի և բարձրագոյն միջնակարգ վարժարաններու բազմաթիւ ուսանողները հետզհետէ կուսակցին ստուարացնել և զօրեղացնել միութիւնը:

Ս. Դ. Հնչ. Ուսանողական միութիւնը իր հովանաւորութեան տակ ունեցաւ աշակերտական միութիւններ, որոնք կուսակցական հողի վրայ չէին կազմակերպուած: Գեղամ եղաւ այդ միտքն յղացողն ու գործադրողը միանգամայն:

Չանցած քանի մը ամիս, Ուսանող. միութիւնը կը մտածէր սեփական օսկան մը ունենալու անհրաժեշտութեան մասին: Թէ՛ ինքնազարգացման և թէ՛ Պոլսի ու գաւառի ուսանողութեան բրօքականտ ընելու լաւագոյն միջոցը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ունենալ պարբերաթերթ մը:

Տիրող ոգեւորութիւնը, ընկերներու պատրաստակամութիւնն ու ինքնավստահութիւնը պատճառ եղան որ 1911ի մայիսի 1ին հրապարակ հանուի «Կայծ» ամսաթերթը, որպէս օսկան Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Ուս. միութեան:

Պէտք է խոստովանիլ որ Գեղամ ամենամեծ բաժինը ունէր «Կայծ»ի հրատարակման և կազմակերպչական գործին մէջ, որուն կ'աշխատակցէր «Վանիկ» անունով:

* *

Վանիկ, իր այս բազմապիսի աշխատանքներուն մէջ, հակառակ իր ղեկավարի դիրքին, միշտ ալ մնաց համեստ:

անկեղծ և անձնուէր: Անկեղծ՝ ոչ միայն դէպի իր մօտիկ, կուսակցական ընկերները, այլ նաեւ դէպի իր ամբողջ շրջապատը, անկեղծ նոյն իսկ իր գաղափարական հակառակորդներու հանդէպ՝ որոնց հետ իր ունեցած յարաբերութիւններու ընթացքին անիկա միշտ մնաց իր գաղափարական բարձրութեան վրայ, հեռու կուսակցական նեղմտութենէ և մոլեռանդութենէ:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար զինքը ոչ միայն յարգեցին, այլ նաեւ սիրեցին անխոր քուր անոնք, որոնք իրեն հետ չըփոււմ ունեցան կամ ծանօթացան: Գեղամն էր գլխաւոր օգակը Հնչակեան Ուսանողական Միութեան և ուրիշ կուսակցական Ուս. միութիւններու միջեւ ստեղծուած պատահական համագործակցութեան:

Իր ստանձնած գործին հանդէպ Վանիկը եղաւ միշտ անձնուէր և ծայրայեղօրէն անշահախնդիր: Անիկա թէև որպէս անգամ Ուս. Միութեան վարչութեան, Կայծի խմբագրութեան, արդէն իսկ խիստ ծանրաբեռնուած էր, այնուամենայնիւ իր քնոյ և կամ դպրոցական ժամերը սիրայօթար կը տրամադրէր նաեւ կուսակցութեան Վարիշ Մարմնոյ աշխատանքներուն: Երբեմն ալ բրօքականտի կ'ելլէ մօտակայ գաւառները:

Եւ այս բոլորը առանց վարձատրութեան: Կուսակցութիւնը անշուշտ չէր ալ մտածեր գէթ մասամբ մը վարձատրել իտէալիսթ Վանիկի աշխատանքները, զիտնալով որ անիկա նիւթական խիստ անձուկ կեանք մը ունէր, անձկութիւն մը, որ անտարակոյս իր բացասական ազդեցութիւնը պիտի ունենար ոչ միայն Վանիկի հոգեկան աշխարհին վրայ, այլ շատ հաւանաբար նաեւ անոր քաղաքական հայեացքներուն վրայ: Ուրիշ բան է թէ՛ առանց վայրկեան մը իսկ դեղւեւութեամբ, Վանիկը պիտի մերժէր իրեն ըլլալիք վարձատրութեան որ և է առաջարկ, անհաշտ գտնելով ատիկա իր բոլորանուէր անձնութեան և իտէալիզմին հետ:

Եւ այս բոլորը, ինչպէս ըսինք, իր նեղ օրերուն: Եւ արդէն պէտք է յիշատակել որ Գեղամ երբեք լայն օր չէ

ունեցած, իր մանուկ հասակէն օկսեալ մինչեւ վերջը:

Վանիկ, իր ապրուստի գէթ մէկ մասը հայթայթելու համար, սկիզբէն ի վեր հետամուտ եղաւ աշխատանքի: Անիկա մտաւ ուսուցչական ասպարէզի մէջ, որպէս զի կըրնայ գէթ իր ապրուստի մէկ մասը հայթայթել եւ այդպէսով թեթեւցնել նիւթական հոգը իր քեռիին՝ Արծրունիին, որ նոյնպէս քաղցած գործիչ մըն էր:

Այս առթիւ արժէ յիշատակել որ Վանիկը չուզեց նըպաստաւորուիլ Ազգային Պատրիարքարանէն, որ այն ատեն գաւառացի եւ կարօտ ուսանողներուն տարեկան քսան օսկի դուլմար մը կուտար նպաստելու համար անոնց ուսման:

Գեղամ վիրաւորական կը համարէր նպաստեցնել զիրքին մէջ մտնել, մինչ ասդին իր ծանօթներէն և հայրենակիցներէն շատեր, առանց վայրկեան մը իսկ տառամսելու, կ'օգտուէին ազգային այդ օժանդակութենէն, հակառակ անոր որ բաղդատմամբ Գեղամի, շատերը ընտանեկան լաւագոյն պայմաններ արդէն ունէին:

Ասիկա Գեղամի նկարագրին ընտրոշ գծերէն մէկն է միայն:

Գեղամ, նիւթական խնդիրներու մէջ նոյնքան հպարտ էր նաեւ դէպի իր ընկերները: Նոյնիսկ իր ամենամօտերիմ ընկերները չէին կարող նիւթապէս օգնել իրեն: Անիկա կը շիկնէր, կը ջղայնանար և նոյնիսկ հոգեկան տագնապալի յոյզեր կ'ունենար: Անշուշտ այս հանգամանքը պատճառ պիտի ըլլար որ ընկերները քիչ մը աւելի զգոյշ ըլլային, աւելորդ հոգեկան ընկճում մը չը պատճառելու համար իրեն:

Այս պայմաններու մէջ, Գեղամին օգնելու միակ ընկերական միջոցը կ'ըլլար, առանց զինքը իրազեկ պահելու, փոքրիկ դուլմար մը գնել զրպանին մէջ, պայմանաւ որ անիկա չը կրնար իմանալ թէ ո՞ր ընկերոջ կազմակերպած խաղն էր ատիկա, այլապէս նոյն ձեւով այդ դուլմարը պիտի վերադառնար տուողին: Իսկ որովհետեւ ինք դրամի ծախն չէր կարող առանց յուղուելու խօսք ընել, ատոր համար ալ չէր համարձակեր հարց տալ և գտնել դրամով զինք վերաւորող ընկերը, այնպէս որ ի վերջոյ կ'ստիպուէր գրպա-

նին դրամը ծախսել, կարծես անոր մղձաւանջէն վայրկեան մը առաջ ազատելու համար:

Դեռ աւելին կայ:

Գեղամ կը խուսափէր պտոյտի ելլել այնպիսի ընկերներու հետ, որոնք համեմատաբար նիւթապէս լաւ վիճակի մէջ էին, որպէսզի այդ առիթէն օգտուելով անոնք իրեն համար աւելորդ ծախս մը չընէին: Մասնաւորապէս ճաշի ժամանակ յանկարծ կ'անյայտանար: Իսկ իրիկունները ընդհանրապէս գլխի ցաւ կը կեղծէր, որպէսզի ընկերները զինքը միասին թատրոն չը տանին:

Այսպէս անիկա ոչ մէկ պայմանաւ կ'ուզէր բեռ մը բլլալ, նոյնիսկ իր ամենամտերիմ ընկերներուն: Իր այս բնաւորութիւնը գրեթէ չը փոխուեցաւ մինչեւ վերջ:

Բայց նկատել թէ իր այս ուղղութեամբ ունեցած նախանձախնդրութիւնը ծայրայեղութեան հասած էր: Ահա ուրիշ դրուագ մը իր այդ կեանքին:

Վանիկ, որպէս Ուսանող. Միութեան վարչութեան գանձապահ, քովը միշտ փոքրիկ գումար մը կ'ունենար:

Բաճկոնակին ձախ գրպանը յատկացուած էր այդ գումարին, մինչ անքան իր սեփական «հարստութիւնը» կը բովանդակէր, թէեւ յաճախ պարապ էր:

Երեւակայեցէք որ կը պատահէր երբեմն երբ անձնական գործածութեան համար մէկ զրուշ իսկ չէր ունենար զըրպանը, նոյնիսկ իր անունդին կամ կամուրջը անցնելու համար: Գեղամ բնաւ չէր մտաբերեր թէ ձախ գրպանին մէջ դրամ կայ, և հետեւաբար կարելի է ժամանակաւորապէս անկէ գործածել և դարձեալ վերադարձնել: Գեղամ կանգիտանար. կուսակցական դրամի գոյութիւնը և անկէ տասը փարա իսկ չէր ծախսեր, եթէ նոյնիսկ վստահ բլլար թէ կէս ժամ վերջ անձնական դրամ պիտի ստանար և հետեւաբար պիտի կրնար պահածը լրացնել:

Կարծեմ թէ Գեղամի նկարագրին այս կողմը անհաւատալի և առասպելական պիտի թուի շատ շատերուն, մանաւանդ ներկայիս, երբ ազգային, պետական գումարներու

ծախսումը նոյնիսկ տեսակ մը աչքաբացութիւն համարողներ չեն պակսիր:

*
**

Իր ընկերային հասարակական հայեացքներովը, Վանիկ համոզուած ընկերվարական մըն էր, հետեւողական Մարքսիսթ մը: Ընկերվարութիւնը չպար մը չէր իրեն համար, ինքնասիրութիւնը փայփայելու համար, ոչ ալ պիտակ մը՝ որ անհրաժեշտ էր ունենալ, Ս. Դ. Հնչակեան մը բլլալու համար:

Ով որ հետեւած է Վանիկի գրիչին, Կայծի յաջորդական թիւերուն մէջ, անշուշտ ըմբռնած է որ անիկա ընկերային վարդապետութիւններու գործնական վերլուծող մըն էր:

Իր ամենավերջին յօդուածին բովանդակութիւնը միայն բաւական է ապացուցանելու համար թէ Վանիկը համոզուած և պայքարող երիտասարդ մըն էր և այնքան անկեղծ իր հայեացքներուն մէջ, որ չէր քաշուեր նոյնիսկ խարազանելի իր ամենամօտ «մօնիսթ» ընկերները, քննադատելով անոնց որդեգրած «կուշտ մարդու» փիլիսոփայութիւնը:

Տարակոյս չկայ թէ դաժան կեանքը, իր տեսաբանական հայեացքներուն աւելի շօշափելի, աւելի առարկայական ձեւ մը, տրամաբանութիւն մը տուած էր:

Վանիկ, մասնաւորապէս թունդ ֆէմինիսթ մըն էր: Անիկա ամէնէն աւելի կը հաւատար կանանց հասարակական գործունէութեան օգտակարութեանը և ինքն էր գլխաւոր ջատագովը կանանց կազմակերպութիւններուն: Գլխաւորաբար իր թելադրութեան վրայ էր որ Պոլսոյ մէջ, Ուս. միութիւնը մասնաւոր եռանդով մը իր մէջ հրաւիրեց նաեւ ուսանողուհիներ, որոնց հանդէպ ընկերներու վերաբերմունքը եղաւ միշտ չիտակ և գաղափարական:

Անհատական յարաբերութիւններու մէջ դէպի ընկերուհիներ և ընդհանրապէս դէպի կիներ, Գեղամ կատարեալ մօռալիսթ մըն էր: Ուսանողական չըջանալէն ներս, անիկա աններող ոգի մը ցոյց կուտար դէպի այն ընկերները, որոնց

վերաբերմունքը այս կամ այն ընկերուհիին հանդէպ՝ անձնական մտերմութեան կասկածը կը ներշնչէր։ Շատ լաւ կը յիշեմ որ Վանիկ՝ Ուսանող, միութեան վարչութեան մէկ ժողովին, կ'առաջարկէր կախակայել ընկեր մը որ մեր զեկավար ուժերէն մէկն էր, նկատի ունենալով որ անիկա քիչ մը ազատ էր իր արտայայտութիւններուն մէջ դէպի ընկերուհի մը։

Պէտք է ըսել որ Գեղամի ջատագոված այս բարոյական հասկացողութիւնը մինչեւ վերջ տիրապետած էր Ս. Դ. Հնչ. Ուսանող, միութեան մէջ և նպաստած անոր վարկին և կազմակերպութեանը։ Ծիշդ ատոր համար է որ Հնչ. Ուս. միութիւնը բնաւ չունեցաւ այն պատմութիւններէն և սքանտալներէն, որոնցմէ զերծ չէին ուրիշ միութիւններ։

Գեղամի նկարագրին այս կողմը աւելի եւս պարզաբանելու համար, գուցէ աւելորդ չըլլայ շեշտել թէ անիկա ոչ միայն մոռալիս չէր Ուս. միութեանէն և կամ կուսակցութեանէն ներս, առաջնորդուած գործի յաջողութեան մտահոգութեամբ, այլ ընդհանրապէս իր անհատական, իր իշխան կեանքին մէջ ալ։

Անիկա չապրեցաւ այն կեանքը, որուն մէջ կը հիւծի և յաճախ կը վտանգուի Պոլսոյ ուսանողին կեանքը։ Անիկա բառին բուն նշանակութեամբը կոյս մնաց, չնայած որ բնութիւնը բաւական զօրաւոր կերպով կ'արտայայտուէր իր մէջ և յաջողութեան շանսեր ալ ունէր։

Իր ընկերները կը նկատէին որ իր այդ ճգնաւորական կեանքն ալ այնքան լաւ չէր ազդեր իր առողջութեան, նոյն իսկ իր տրամադրութիւններուն վրայ։ Եւ գտնուեցան մէկ երկու «բարեացակամներ», որոնք կարծեցին ընկերական ծառայութիւն մը մատուցանել Գեղամին, զայն խաբէութեամբ մը առաջնորդելով կասկածելի տեղ մը։ Բայց, նոյն «բարեացակամ» ընկերները ամօթահար եղան և զարմանքով յետագային պատմեցին թէ ինչպէս Գեղամ առաջին վայրկեանին չփոթելէ և զայրանալէ վերջ, գտնելով իր պաղարիւնութիւնը, փորձած է օգտագործել պատեհութիւնը, բացատրելու համար իր շուրջիններուն, թէ իրենք ներկայ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՕՓՈՒԶԵԱՆ
(Բաղնոյ)

ընկերային հասարակարգի դժբախտ զոհերն են և հետեւաբար արժանի ամէն կարեկցութեան:

Շուրջինները՝ պահ մը ազդուած և ունկնդրած՝ բայց քիչ վերջ զգացուցած են թէ իրենք ուրիշի հաշուին կ'աշխատին և հետեւաբար ժամերին ծախուած է: Գեղամ օձիքը ազատելու համար, ամօթէն ու զայրոյթէն դողահար՝ ամբողջ կէս ժամ երեսը դէպի պատ դարձուցած, յամառօրէն մերժած է ամէն զգուանք ու շաղակրատութիւն, մինչեւ որ դուրսը սպասող իր ընկերները յուսահատ՝ վերջ տուած են իրենց չար խաղին:

Այս դրուագը կուգայ աւելի եւս շեշտել Գեղամի նկարագրին մէկ գիծը:

* *

Սակայն ուղղափառ մարքսիսթ Վանիկ ունէր հոգեկան անյարիր աշխարհ մը, ուր զգացումները տեսակ մը հիւլանդագին և յուսահատ կացութիւն մը ստեղծած էին: Ու ցաւով պէտք է ըսել՝ որ Գեղամ իր մեծագոյն ժամերուն, իր մենութեան ժամերուն, ամբողջովին անձնատուր եղած էր այդ յոռեան տրամադրութիւններուն, որոնց ազդեցութեան տակ կը տառապէր և կը տանջուէր: Եւ երեւակայել որ Վանիկ ինչ կամք կը պարտադրէր իրեն, որպէս զի դուրսը, ընկերներու և ծանօթներու չըջանալին մէջ, հասարակութեան ներկայութեանը կրնայ վարագուրել իր հոգեկան աշխարհը, վախճալով թէ մի գուցէ այդպէսով իր հոգեկան տկարութեան ապացոյցը տուած ըլլայ: Այնպէս որ շատ քիչեր միայն իրազեկ էին Վանիկի այս ներքին ողբերգութեան, որ երբեմն ծայրայեղ յոռեանութեան ու յուսահատութեան հակումներ ալ ցոյց կուտար:

Իր վիրաւոր հոգեբանութեան մէջ, Վանիկ աւելի շատ անիշխանական մըն էր, այդ շունչով ու տենդով կ'ապրէր և գուցէ զինքը իր սիրեցեալ Փարամազին մօտեցնող հոգեկան կապերէն մէկն ալ ճիշտ անիշխանական այդ տրամադրութիւնն էր՝ որով համակուած էր նաև Փարամազ:

Ասով հանդերձ, ինչպէս ըսինք, Վանիկ կայուն հոգեկան աշխարհ մը չունէր, անոր զգացումները մէկը միւսէն

հիւանդոտ՝ իրար կը յաջորդեն անյապաղ, այնպէս որ քիչ չէին այնպիսի դէպքեր, երբ հոգեկան սպառնող տագնապաներ ալ կ'անցնէր:

Ճիշտ հոգեկան այս տեսակ յոռետես վայրկեաններէն մէկուն ատենն էր, երբ ես պատահմամբ իրեն ընկերացայ Պոլսէն Բերա՝ քլիւպ երթալու համար:

Ճամբան, յեղակարծ շարժումով մը կանգ առաւ Վսնիկ, դէմքի այնպիսի կսկծալի արտայայտութիւնով մը որ կարծես սիրտը կուլար: Հարցումիս պատասխանելով ըսաւ. «մըջիւն մը կոխոտեցի...»: Սիրտը կը ճմուռէր և կ'աբխէր այդ պահուն: Ազատական դպրոցի փիլիսոփայութեան մէջ էր թաղուած քիչ յետոյ, ուժեղի և տկարի կռուին անխուսափելի վախճանին մասին էր որ կը խօսէր և պահ մը կարծես կը տրամադրուէր իւրացնել, սրբագործել զայն: Չէ՞ որ տկար մըջիւնը կոխոտուած, սպաննուած էր իր ոտներուն տակ:

Քիչ վերջ արդէն կը մօտիկնայինք Թօգաթլեանին: Ըստ սովորութեան, երջանիկներով լեցուած էր հաճոյքի և ժամանցի այդ սրահը:

Գեղամ խորաթափանց հայեացք մը ձգեց ապակիէն ներս, կարծես ընդվզում մը ունեցաւ: «Հրա՛նտ, յարեց, հոգեկան ի՞նչ հրճուանքով մը պիտի ուզէի ոռւմը մը նետել սա սրահէն ներս, տեսնելու համար թէ ի՞նչպէս այս երջանիկներէն շատերը օգին մէջ պիտի բարձրանան և ապա անոնց մարմինն ջախջախուած, կտրատուած մասերը վերէն վար կը թափին ոտներու տակ թաւալդոր ու անկենդան... Նայինք թէ ճիշտ է Սփէնսըրի փիլիսոփայութիւնը՝ եթէ իսկապէ՞ս զօրաւորները, ուժեղները ասոնք են, այս հացկատակները...»:

Այս պարագան լիովին կը պարզէ հոգեկան այն վիճակը որուն մէջ կը տապալկէր Վանիկ: Բայց ինչպէս նախապէս ալ ըսի, ընկերներէն շատ քիչեր իրազեկ էին Վանիկի այս հոգեկան տանջանքներուն, զորս անիկա ամէն կերպով կաշխատէր ծածկել:

Ես, շատ հաւանաբար՝ Գեղամի ամենամօտիկ ընկերը՝

առիթ ունեցած էի նկատելու որ անիկա իր մենութեան ժամերուն՝ երբ լիովին անձնատուր կ'ըլլար իր զգացումներուն, սովորութիւն ունէր իր յուշատետրին մէջ արձանագրելու իր բոլոր յոռետես միտքերը, իր կրած վերաւորանքները, իր զրկանքները, միմիայն այդ յուշատետրն էր որ Վանիկ ոչ ոքի կը վստահէր, ոչ ոքի ցոյց կուտար:

Հետաքրքութիւնը մէկ կողմէն, Գեղամի վրայ բարոյական ազդեցութիւն մը գործելու անհրաժեշտութիւնը միւս կողմէն՝ զիս դրդեցին գաղտագողի վերցնել Վանիկին յուշատետրը, ուրկէ համակ արցունք ու արիւն կը հոսէր: Անհրաժեշտ էր որեւէ ձեւով խօսիլ Գեղամի հետ՝ իր հոգեկան թախիծին և տանջանքի մասին, բանալ իր սիրտի վերքերը, ջանալ սպեղանի դնել, ամօքել իր ցաւերը:

Յուշատետրի կորուստը ինքնին առիթ մըն էր, մանաւանդ որ Գեղամ արդէն սկսած էր կասկածիլ:

Ձմեռնային տխուր երեկոյ մըն էր, երբ ես հիւր գացի Գեղամին: Սառնամանիք էր դուրսը, նոյնքան նաեւ ցրտին՝ կէտիկ Փաշայի այն փոքրիկ սենեակը՝ ուր կ'ապրէր Գեղամ՝ իր մօրեղբօր հետ, որ յաճախ կը բացակայէր սակայն:

Սարուձորէն մեր սկսած խօսակցութեան ընթացքին, ես յաճախ մտովի կ'անդրադառնայի իմ ըսելիքիս, սակայն ինձ կը պակսէր համարձակութիւն ու կորով, բուն նիւթին անցնելու համար:

Գեղամ զբաղած էր վառարանը վառելով. հազիւ թէ բռնկած էին փայտերը, երբ ես գրպանէս հանելով Վանիկին յուշատետրը, չարտեցի զայն բոցերուն մէջ, ըսելով. «Գեղամ մոռցիր անցեալդ, յոյզերդ ու հոգեկան խռովքներդ, նոր կեանք սկսիլ», և դեռ քանի մը տարաամ ու անկապ խօսքեր, որոնց իմաստը այդ պահուն ես ալ չէի հասկնար:

Վանիկ կայծակնա՛հար ու քարացած, առանց բռն մը իսկ արտասանելու՝ աչքերը պիչ պիչ յառած բոցերուն՝ որոնք կը ճարակէին իր անցեալը՝ մնաց քանի մը վայրկեան. երբ ուշքի եկաւ, արդէն արտասուքներ կախուած էին իր սեւորակ թերթերուն քներէն:

Մենք այլեւս ոչ մէկ խօսք կրցանք փոխանակել: Ան-

ցան լռութեան, գերեզմանալին խաղաղութեան քանի մը ժամեր ևս, երբ արդէն յոգնած ու պարտասած՝ տեսակ մը զգայազիրկ վիճակի մէջ քունս կը տանէր:

Առաւօտ կանուխ արթնցած էի, հագիւ թէ լուսցած էր, աչքերս բացի, բայց Գեղամ բացակայ էր սենեակէն, թէեւ նշմարեցի իր ժաքէթը և գլխարկը հոն, անկիւնի աթոռին վրայ: Գունս փախած էր այլեւս, անծանօթ և չարագուշակ միտք մը կը չարչրկէր ուղեղս, անհամբեր կը սպասէի որ Գեղամ ներս մտնէր: Մէկ ժամուան ապարդիւն սպասումէս յետոյ, դուրս ելայ իրեն հանդիպելու յոյսով, թէեւ կարծես համոզուած էի թէ չպիտի գտնեմ:

Քիչ վերջ փողոցն էի. դեռ երթեւեկութիւն սկսած չէր. բաւական թափառումներէ յետոյ, վերադարձիս վերջապէս հանդիպեցայ Գեղամին, որ գլխաբաց ու առանց ժաքէթի, համակ թախիժ ու սարսուռ՝ դանդաղաքայլ ու գլխիկոր տուն կը վերադառնար:

Ուր անցուցած էր գիշեր, ինչ փորձութիւններու ենթարկուած էր երիտասարդ, բայց արդէն դալկահար այդ կեանքը. յետագային միայն ես կրցայ ստուգել իր արկածալից շրջագայութիւնը Սարայ Պուրուշի ծովեզերքը:

Անցան ամիսներ, տարիներ արդէն և այդ երկար ժամանակաշրջանին շատ քիչ բան փոխուած էր Գեղամի հոգեկան աշխարհին մէջ: Միայն թէ կուսակցական ծանր զբաղումները հետզհետէ աւելի կը չատնային և կը կլանէին զինքը ամբողջովին և հետեւաբար կամովին անձնատուր այդ նուիրական աշխատանքին՝ անիկա մասամբ մը կը խոնար իր մենտութեան ժամերու սպաննող տանջանքը:

Հուսկ յետոյ Պալքանեան պատերազմը վրայ կը հասնէր: Ես կը թողնէի Պոլիս, Վան անցնելու համար: Գեղամ տարի մը եւս ունէր իրաւաբանականը աւարտելու համար: Ես մտադրած էի զինքը հայրենիք հրաւիրել աւարտելուն պէս, միասին աշխատելու համար:

Մեր թղթակցութիւնները այդ մէկ տարուան ընթացքին,

թէեւ ընդհատ՝ բայց շարունակուեցան: Ուրիշ կերպ ալ հնարաւոր չէր:

Յաջորդ տարի, ես արդէն մէկ-երկու նամակով ջանացի զինք համոզել որ Վան վերադառնայ, փաստաբանական ասպարէզի մէջ բաւական շահեցնող գործ կար, միւս կողմէ ալ Պ. Համբարձում երամեանը կը ցանկանար իրմէ օգտուել իր դպրոցին մէջ: Նամակներուս պատասխանը՝ կ'առնէի թէեւ, բայց Գեղամ յամառօքն լուռ կը մնար իմ հրաւերի կամ առաջարկի մասին. միայն ի միջի այլոց կը գրէր թէ խիստ դժգոհ էր իր ստացած ուսումէն և կը մտածէր Եւրոպայի մասին: Վերջին փորձն ըլլալով հեռագրեցի Գեղամին, որպէս զի Վան մեկնի. շատ ուշ միայն ստացայ երկտող մը որպէս պատասխան, որով կը յանդիմանէր զիս որ կը ջանայի բարոյական ճնշումի ենթարկել զինքը և կը սպառնար խղել իր յարաբերութիւնները, եթէ երբեք փորձէի կրկնել հրաւերս:

Ակամայ տեղի տուի, չէի ուզեր զինքը վշտացնել, առանց այդ ալ անիկա խիստ դառնացած էր: Միւս կողմէ ալ կը մտածէի որ գուցէ Գեղամ իսկապէս յաջողէր Եւրոպա անցնել:

Ամիսներու խորհրդաւոր լռութիւն մը յաջորդեց այս վերջին նամակագրութեան:

Շատ չանցած՝ մարդկութիւնը կը հեծէր ընդհանուր պատերազմի մղձաւանջին տակ: Թուրքիա արդէն ձեռնարկած էր նախապատրաստական աշխատանքներու և յայտարարած ընդհանուր զօրահաւաք:

Ահա սարսափի այս օրերուն էր, որ Պոլսէն ստացայ «Բիւզանդիոն»ի քանի մը թիւեր, զոր ընթեռնած պարագային աչքիս զարկին թերթերէն մէկուն ներքին էջերու մէջ Գեղամի մատիտով գրուած քանի մը տողեր, որով կը տեղեկացնէր թէ մեր՝ Վանի մասնաճիւղի նամակներն ալ բռնուած են և հետեւաբար զգոյշ պէտք է ըլլալ:

Մենքայնատեն շատ քիչ բան հասկցանքայս հակիրճ տողերէն: Միայն ցաւալի և վտանգաւոր իրադարձութիւններու առորդ հեռապատկեր մը կ'ուրուագծուէր մեր երեւակայու-

թեան առջեւ: Յետագային աւելի եւս առարկայական կը դառնար մեր մտահոգութիւնը, մտատանջութիւնը, երբ Պոլսէն տրուած հրահանգի մը վրայ՝ Վանի մեր ղեկավար ընկերները վարչական կարգով կը ձերբակալուէին և կը յանձնուէին պատերազմական ատեանի:

Պատերազմի յայտարարութենէն յետոյ, հաւանական զինուորագործութենէ և ձերբակալութենէ հազիւ ճողոպրած և Պոլսէն փախած մեր ընկերները յետոյ արդէն մեզ պատմեցին այն ձերբակալութիւններու և հաւանական վտանգի մասին, որուն ենթարկուած էին Պոլսի մեր ընկերները, այն մեղադրանքով թէ կուսակցութիւնը հսկայ և ահաւոր մահափորձ մը կազմակերպած էր իթթիհատի ղեկավարներուն դէմ:

Գեղամ առաջին առթիւ թէեւ ձերբակալուած, այսու ամենայնիւ ազատ չէր այդ ճակատագրէն:

Ահա թէ՛ ինչո՞ւ համար, ընկերներու խորհուրդով, Վանիկ յանձն առաւ մտնել զինուորական վարժարան, այն յուսով թէ այդպէսով պիտի կրնայ կառավարութեան ուշադրութիւնը հեռացնել իր վրայէն:

Այսպէս ուրեմն, իրերու դժբախտ հրամայականով մը, Վանիկ հարկադրուած էր հետեւիլ զինուորական ասպարէզին, զոր հոգւով կ'ատէր և սկզբունքով ալ կը դատապարտէր:

Եւ ահա, ընկերներ կը պատմեն թէ ի՞նչպէս ամէն երեկոյ պայմանադրական մարդանքէ դարձին՝ Գեղամ յոգնած ու պարտասած, որչափ ֆիզիքականով, նոյնքան և աւելի հոգեպէս, տուն կը դառնար մարդարանէն: Նոյն ընկերները նկատած էին սակայն, որ Վանիկը քաղաք մտած պարագային, մանաւանդ ծանօթներու հանդիպելու հաւանականութեան առջեւ, ներքին, սակայն բռնազբօսիկ ճիգով մը իր կեցուածքին և քալուածքին տեսակ մը խորխտութիւն կուտար, այնպէս ինչպէս վայել է զինուորականներուն:

Եթէ հոգեբանօրէն որ և է բացատրութիւն պէտք է տալ այս երեւոյթին, հաւանաբար պէտք է կանգ առնել այն հաւանականութեան վրայ թէ Գեղամ չէր ուզեր ահա-

մայ ցոյց տալ թէ ընկճուած, յաղթահարուած կ'զգայ ինքզինքը. թէ կեանքի և բռնութեան դէմ իր քարոզած պայքարին մէջ, ինքն իսկ պարտեալ մըն էր արդէն:

Եւ արդարեւ ուրիշ դրուագներ կուգան ապացուցանելու որ Գեղամ, այդ ահաւոր օրերուն, այդ զինուորական շղթաներու մէջն իսկ, չէր լքած իր ընկերային-յեղափոխական դաւանանքներն ու համոզումները: Եղած են պարագաներ, երբ Գեղամ իր շուրջ հաւաքած իսլամ ընկերակիցները, բացայայտօրէն դէմ արտայայտուած է ոչ միայն կեդրոնական պետութիւններու էմփէրիալիսթական արկածախնդրութեան, այլ նաեւ միլիթարիզմին ընդհանրապէս: Ընթերցողները կ'ըմբռնեն անշուշտ որ աւելի քան յանդուգն ընթացք մըն էր ասիկա, կրակի հետ խաղալու ձեւ մը պարզապէս:

Ասիկա եղելութիւն մըն է, որ մեզ թոյլ կուտայ հաւատալ թէ Գեղամ, իր կեանքի այդ ամենամեայլ ու արհաւիրից շրջանին իսկ, իր հոգեկան կորույն ու դիմացկունութիւնը դարձեալ կրցած էր պահել:

Քիչ չանցած, Վանիկն ալ իր ընկերներուն բախտին կ'արժանանար: Զինուորականի իր հանգամանքն իսկ չկըրցաւ փրկել իր երիտասարդ կեանքը և ահա Գեղամ կերթար միանալու բանտի իր սիրեցեալ ընկերներուն:

Այսպէս ուրեմն, դաւաճան ձեռքը, ճակատագրական բոպէին կը բարձրանար և կը բռնէր այն դանակը, որուն հարուածին տակ դիտապաստ պիտի իյնային անոնք՝ որոնք երկնեցին և գործադրեցին հայալինջ ծրագիրը:

Թուրք արիւնարբու նախճիրի առաջին զոհերը եղան քսան մեր ընկերները, որոնցմէ էր նաեւ մեր յաւէտ ողբացեալ Վանիկը:

Ես վստահ եմ սակայն, որ անիկա, երբ իր սիրեցեալ փարամազի հետ թեւ թեւի կը յառաջանար դէպի կախաղան, կը պահէր իր հոգեկան կորովը և նաեւ այն խոր համոզումը թէ իրենց և նմաններու արիւններովն է որ պիտի շառագունի վաղուան Ազատութեան բոսորագեղ Արշալոյսը:

ՔԱՆՏԱՐԿԵԱԼԻ ՄԸ

ՄՈՒՅԼ ԽՈՒՂՈՒՐԴՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՐԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

(ՏՕՔԹ. ՊԷՆՆԷԻ ԿԵԱՆՔԷՆ)

Գրեց՝ ՊԱՐՄԱՆԻ

Բոլորովին անհատական բնոյթ կրող դէպք մըն է որ պիտի պատմեմ, բայց պէտք է որ զայն պատմեմ իր բարոյական մեծ նշանակութեան համար:

Մեծ պատերազմի երկրորդ եռամսեային մէջ ենք: Թուրքերու՝ մեծ պատերազմի մասնակցութեան առաջին վարանումին կը յաջորդէ տեսակ մը վստահութիւն և յանձնապատասխանութիւն: Սխալին մէջ յարատեւելու յամառութիւնը կը շատնայ և ամէն ճիգ ուղղուած է մէկ նպատակի: Երկնելու ազգային համոզում մը, նոր եղելութիւնները անով նուիրագործելու համար: Անոնք զինով էին իրենց այն մտայնութեամբ և փողփողուն հեռապատկերներով, մենք ուրախ էինք տեսնելով զիրենք այս զինովութեան մէջ, ուրկէ դեռ չսթափած՝ իրենց գլուխը ժայռին վրայ պիտի փշթին: Այս էր մեր հաւատքը այն օրերուն ու այնպէս կը յուսադրէինք զիրար երբ այցելութիւն կուտայինք «բանտի մեր տղոց»:

Դատավարութիւնները սկիզբէն ի վեր լաւ չէին ընթանար, բանտարկեալները տխուր բնազդուններ կուենային և մահուան հոտ բուրոյ շնորոշութեան մը հետ զէմ յանդիման կը գտնուէին: Այս կացութեան մէջ մարդիկ ա՛լ աւելի կը սիրեն յուսալ: Անոնք թուրքերու՝ պատերազմի

մասնակցիլը իրենց համար բարեյաջող դէպք մը կը համարէին, ենթադրելով որ Թուրքերը իրենց պարտութեան և ջախջախումի հեռապատկերը աչքի առջեւ ունենալով նուազ քրտութեամբ պիտի վարուէին իրենց հետ:

Թող որ այն ատեն ընդհ. կարծիքն այն էր թէ դարնան պատերազմը պիտի վերջանար կեդրոնական պետութիւններու ջախջախումով:

Սակայն իրականութիւնն ա՛յլ էր, պատերազմի վիճակը երբեք չմեղմացուց բանտարկեալներու կացութիւնը, պատերազմական ատենը մնաց նոյնքան անողորմ:

Հարկ էր ժամանակ շահիլ և դատավարութիւնը ձգձգել, երկարաձգել տալ մինչեւ ծագող արշալոյսը որ այնքան մօտ կը թուէր: Դէպքերը քաջալերական էին. ռուսական լողքարը (rouleau russe) կարպաթներն ի վար կը գլտորէր և կ'սպառնար Աւստրիան ճզմել. վերէն արդէն Արեւելեան Բրուսիան կը կոխոտէին:

Ժամանակ շահելու մտահոգութենէն տարուած, Տօքթ. Պէննէ յաջողած էր հիւանդութիւն մը ձեւացնել և քոս առնել, ինքզինքը հիւանդանոց փոխադրել տալու համար:

Մալթեփէի զինւ. հիւանդանոց փոխադրած էին զինքը, բայց դարձեալ բանտարկեալ:

Պաշտօնիս բերումով և զինուորականի հանգամանքովս պատեհութիւնը կ'ունենայի իր խուցը մտնել. իր առաջին մտահոգութիւնն եղաւ զիս զգուշացնել իմ անվերապահ վերաբերումիս համար: Զգացուց որ իմ զինուորականի հիւանդանոցիս բաւական չէն զիս անմերձեայի դարձնելու ինչպէս դժբաղդ վանիկինը չէր զօրած զայն փրկելու: Մեր առաջին խօսակցութիւնները կ'ըլլային կարճ ու կտրուկ, Թուրքերէն լեզուով և պարտականութեան վերաբերեալ: Բայց ժամանակ անցնելով թէ ինք և թէ ես մոռցանք զգուշաւորութիւնը, պարտականութենէ դուրս այցելութիւններ յաճախակի դարձան: Մեզի կը թուէր թէ բանտապահ նեֆերները ինչպէս նաև բանտակիցները խորթ աչքով չէին դիտեր մեր տեսակցութիւնները:

Տօքթ. Պէննէ ինքզինքը սիրել և յարգել տուած էր իր

բանտակիցներուն, չէին չարանար այն մասնաւոր վերաբերումին համար, որուն կ'արժանանար: Կը զգային և գիտէին որ անոր տեղը իրենց մէջը պէտք էր ըլլար, ու անոր տուած էին լռելեայն իրաւասութիւն մը, իրենց վէճերը հարթելու և զիրենք կարգի հրաւիրելու:

Ինք քաջալերուած այս բանէն, ես չլացած ու չփացած այն իրողութենէն, որ սուինաւոր պահակը զինուորական պատիւով կը բանար բանտին դուռը առջիս՝ սկսայ իրիկանային այցելութիւններու:

Կը խօսէինք ամէն տեսակ նիւթի մասին, պահ մը խաբկանքը կուռնենար թէ բանտի մը մէջ չէ որ փակուած է: Դուրսէն իրեն հայթայթեցի բոլոր այն լուրերը, որոնք այն ատեն մեծ բան մը կը կարծուէին համաձայնական թերթի մը մէջէն գաղտագողի քաղուած ըլլալուն համար սոսկ: Կը հաղորդէի նաև այն տեղեկութիւնները, զորս բանտի մեր տղոցմէ կ'ստանայինք դատաւարութիւններու և դէպքերու ընթացքի մասին:

Համոզիչ և գիտական փաստերով կը պատճառաբանէր իր ունեցած անխախտ հաւատքը թրքո-գերմաններու պարտութեան մասին, այն ատեն երբ Գերմանները Մառնի հոս վիտը կը կոխտէին և Հինտէնպուրկ Սալարեան յաղթանակները կը տանէր: Կը յուսար որ Թուրքերը իրենց արտաքին քաղաքականութեան և զինուորական կացութեան համեմատ ներքին քաղաքականութիւն մը պիտի վարեն, հետեւաբար իրենց ճակատագիրն ալ արտաքին դէպքերու ընթացքէն կախուած պիտի ունենար:

Բայց աւելի վերջերը ինքն ալ համոզուած էր թէ արտաքին դէպքերը չպիտի գահավիժէին, ոգորումն ու պայքարը երկար պիտի տևէին, որով իրենց վախճանը մշուշներով կը պատէր իր աչքին:

Գաւառէն արդէն չարաչառիկ լուրեր կը հասնէին և երկչոտ փսիսուքով մը շրջան կ'ընէին ժողովուրդի մէջ: Ձէյթունի ըմբոստութիւնը, Էվէրէկի խուզարկութիւններն ու Ֆերբակալութիւնները մահաօտ սարսուռով մը լեցուցին

մթնոլորտը և որոնք մեր տղոց վիճակը արդարև պիտի ծանրացնէին:

Յուսահատութիւնը չըսեմ, բայց յոռետեսութիւնը պահ մը տիրեց իր էութեան մէջ և մղեց զինք դէպի այն եզրակացութիւնը թէ պէտք էր արկածախնդրութեան դիմել:

Ով որ կը ճանչնայ Տօքթ. Պէննէն, գիտէ անշուշտ թէ ինչ յանդուգն մտածումներ ունէր, սովորական առօրեայ կեանքին մէջ իսկ: Իր վտիտ ու չոր մարմնի մէջ կը կրէր նոյնքան չոր, հետո ու վճռական բնաւորութիւն:

Օր մը յայտնեց որ որոշած է խոյս տալ բանտէն, և այս բանը պիտի ըլլար իմ և Տ. Ս. ի գիտութեամբը միայն: Մենք թրքուհիի հագուստ պիտի ճարէինք իրեն, գիշեր մը ինք պիտի ցատկէր իր պատուհանէն որ շատ կակուղ հողի մը և աղբիւսի կոյտերու վրայ կը նայէր, պիտի կերպարանափոխուէր և խոյս տար:

Ծրագիրը ինծի անդործնական չթուեցաւ, ոչինչ կար այնքան դիւրին, որքան այդ պատուհանէն վար ցատկելը: Եթէ անդործնական ծրագիր մ'իսկ լինէր, դարձեալ պիտի չառարկէի, իրեն չտալու համար այն տարակոյտը թէ իմ վրատագուհիս կը մտածեմ:

Քանի մը օր վերջ հագուստը պատրաստուած և բերուած էր: Վերջընթեր իրիկունը շատ տպաւորիչ և յուզուած շեշտով մը ինծի հաղորդեց թէ իր խիղճը և բարոյական ըմբռնումը իրեն թոյլ չեն տար որ իր ազատիլը փորձած ատեն զիս վտանգէ: Չքաշուիմ ըսելու թէ արդէն իմ ալ վրաս բոլորովին անօրինակ անփութութիւն մը եկած էր, շատ քիչ ժամանակ մը միայն մտածեցի հետեւանքներու մասին և ապա վճռական համակերպութեամբ մը որոշեցի իւրովի «ինչպէս անոնք, անանկ ալ ես»: Հակաճառեցի, պնդեցի իրեն որ ինծի բան մը չի գար, որ ինձմէ բան մը չպիտի կասկածին եւն: Բայց ի զուր, հաստատ որոշած էր ետ կենալ իր ընելիքէն: Կարծեցի միջին եզր մը գտած ըլլալ, իրեն առաջարկելով որ ես պէտք է հեռանամ այդ հիւանդանոցէն, ուրիշ տեղ մը պիտայիշ ըլլալով, ու ապա ինք փորձէր իր փախուստը: Քանի մը օրուան մտածումէ վերջ

այդ կերպն ալ զիս վտանգէ հեռու կացուցանելու հաւանա-
կանութիւնը չներշնչեց իրեն, ինք չհաւանեցաւ, իսկ ես
չկրցայ ուրիշ տեղ փոխադրուիլ:

Ժամանակ մը վերջ փախուստի ուրիշ ծրագիր մը մշա-
կեց, այնքան անօրինակ ու հնարիմաստ, որ անկա-
րելի էր չզարմանալ: Պիտի պահանջէր որ զինքը Պատերազմ.
Ատենի բանտը վերադարձնեն և ճամբան ի գործ դնելով
իր յղացած այնքան պարզ, բայց նոյնքան ճարտար միջոցը,
պահակները անգործութեան և անզօրութեան պիտի դատա-
պարտէր և ինք խոյս պիտի տար, իրեն հարկ եղած նիւթերը
հայթայթուեցան մեծ դժուարութեամբ:

Սակայն այս անգամ ալ ուրիշ միայն մը կը տանջէր
զինք. արդեօք ասանկով ընկերներուս վիճակը չե՞մ ծան-
րացներ և անոնց դատակնիքը չե՞մ սառտկացներ:

Գուցէ այս ծրագիրները չգործադրելուն պատճառներուն
մէջ կար նաեւ այն հանգամանքը եւս, ըստ որում ինք չէր
հաւատար որ իրենք մահով պիտի քաւեն իրենց կարծեցեալ
յանցանքը:

Այսպէս թէ այնպէս, գնաց միանալ իր ընկերներուն,
կախազանի վրայ անմահապալու համար:

Այն խօսքը որ ինք արտասանեց չուանին յանձնուելէ
առաջ թէ «Դուք մեզ քսաններս կը կախէք, մեր ետեւէն
քսան հազարներ պիտի գան ձեռնէ վրէժ լուծել», ապացոյց է
թէ ինչքան մեծ հաւատք ունէր ապագայ ըլլալիքներու
մասին:

Այս հաւատքն է ահա որ տուաւ անոնց գործելու
եռանդը և մեռնելու քաջութիւնը:

ԱՐԱՄ ԱԶԸԳՊԱՅԵԱՆ

Գրեց՝ ԷՆԴԻԺԷՆ

Իսկական անունն էր Գրիգոր Կարապետեան:

Այն հազուադէպ երիտասարդ դաւառացիներից, որ
թէեւ Պոլսոյ իրաւագիտական վարժարանի ուսանող, բայց
անխոնջ կերպով հետեւում էր Մայր-Հայրենիքի ցաւերին:
Մին այն ռահվիրաներից, որ յեղափոխական, ապստամբա-
կան կազմակերպութիւն էին արած Կ. Պոլսոյ և հեռաւոր
վայրերի մէջ ի՞սկ, ղեռ Հնչակեան Կուսակցութեան մարմին
առնելուց շատ առաջ:

Կ. Պոլսոյ Մասնաճիւղը կազմակերպուելուց յետոյ,
Արամը դառնում է նրա արթուն, շրջահայեաց, եռանդուն
ոյժերից մէկը: Հնչակեան և Հայ Յեղ. պատմութեան մէջ
մի առանձին խոշոր դեր ունի գրաւած Գում-Գաբուի անդ-
րանիկ Յոյցը: Առաջին անգամ էր, որ Հայը քաղաքական
ասպարէզ էր իջնում՝ ո՛չ թէ ազաւագրով, այլ պոստալա-
գրով: Այդ պատմական ցոյցով, Հայկական խնդիրը Արեւել-
եան խնդրի մի ազդակը դարձաւ՝ որոշ կերպով, — այսպէս
են ասում պատմական բոլոր վաւերաթղթերը: Կարնոյ Հըն-
չակեան ցոյց կուռից յետոյ՝ Պոլսոյ այդ ցոյցը պատմական
մի կոթող իշատակ է իր կազմակերպիչների: Յոյցի կազ-
մակերպող սիւներից մէկն էլ Արամն էր: Նրա կեանքը իր
բոլոր նշաններով, խառնուած է Կուսակցութեանն ծագ-
ման, ծաւալման և գործունէութեան հետ, մին միւսից չի
կարելի անջատել. նրանք մի միութիւն, մի ամբողջութիւն
են կազմում իրարու լրացնող, իրարու ամբողջացնող:

Արամի կեանքը մասնաւոր և ընդարձակ մեկնագրութեան պէտք ունի,— դա բեղմնաւոր է, խրախուսիչ, օգտակար, օրինակելի: Գում-Գարուի «Յոյց»ից յետոյ՝ Աթէնք անցնելով, կարեւոր հրահանգներ ստանալուց յետոյ, վերադառնում է երկիր, պարտականութիւն կատարելու: Նաւի վրայ հանդիպում է իրեն դատապարտող՝ ծանօթ դատախազին, ճարպիկութեամբ պահուած, օձիքը. ազատում է և երկիր մտնում: 12 երկար տարիներ՝ Կուսակցութեան Փոքր-Հայքի շրջանի Կեդրոնական վարչութեան լիազօր ներկայացուցչի ծանր և պատասխանատու պաշտօնն էր վարում: Փոքր-Հայքի, մասնաւորապէս Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանութեան գործերի մէջ՝ նա ամենամեծ տեղն ունի բռնած: Տաճիկ կառավարութիւնը մի ժամանակ Արամի անունից ա՛ռ ու սարսափի մէջ էր: Նա ամէն տեղ էր, ձեռք չէր ընկնում, հակառակ կառավարական ամէն խիստ հետապնդումների: Միայն Փոքր-Հայքը չէ, Արամը իր գործունէութեան շրջանակի մէջն էր առել և՛ Խարբերդը: Իր շրջանների անպայման վստահութիւնը և յարգանքն ունէր: Եղած է Կուսակցութեան և Կեդրոնական վարչութեան անդամը՝ հինգ տարի շարունակ (1904—1909):

Զ. րդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը Արամին ընտրեց Տաճկաստանի Կեդրոնական վարիչ Մարմնի անդամ: Իր պաշտօնը կատարեց խղճի մտօք, առանց կուսակցութիւնից պարզ ապրուստի միջոց անդամ ստանալու: Մի միջադէպ Արամի կեանքից. — 1909ին, Զօրք-Մարզուանի մասնաճիւղի գոյժն հասաւ Պոլիս, որ իրենք պաշարուած են: Հարկ էր խիզախ քայլը անել՝ առանց սպասելու: Կեդրոնական վարչութեան անդամները հրահանգ արձակեցին Պոլսոյ և շրջակայից բոլոր Հնչակեան մասնաճիւղերին պատրաստ գտնուել զէնքը ձեռքերնին և տրուած նշանին յարձակում գործել կանխապէս կազմուած յատակագծի համեմատ:

Արշարունի Եպիսկոպոսը պատրիարքական տեղապահ էր: Ընկեր Սապահ-Գիւլեան և Արամ, յանուն Հնչակեան կուսակցութեան պահանջ դրեցին Տեղապահին, անմիջապէս

գինուորական ընդհանուր հրամանատար Մահմուտ Շէվքէթ փաշային դիմել և ասել, որ եթէ 24 ժամից Զօրք-Մարզուանի պաշարումը չվերցուի, Հնչակեանները պիտի զարկուեն, ինչ որ էլ լինի, Պոլսոյ և շրջակայից մէջ: Արշարունին մի րոպէ տատանուեց: Հոտ տեսնելու էր «սուսիկ-փուսիկ» Արամը՝ աչքերը կարմրած, ձեռքերը աջ ու ձախ ձօճելիս, այդ ըսպէին նա բոլորովին ա՛յլ մարդ էր. — «Սրբազան, վերջին խօսք, եթէ անմիջապէս չերթաս, քեզ ալ նոյնը պիտի ընենք, ինչ որ ըրինք Աշրգեանին, գիտցած եղի՛ր...»: — «Գիտեմ, զաւակս, քեզ այն ատենէն կը ճանչնամ», ասաց Տեղապահը և իսկոյն կառք նստեց: Հազիւ 4 ժամ անցած, վերադարձաւ, վստահացնելու՝ որ հեռագիրը իր աչքին առաջ խմբագրուեց և զարկուեց: — Իրաւ, այդպէս էլ եղած էր:

Արամը 48 տարեկան էր, բայց արդէն ծերացած՝ իր բազմատանջ կեանքի համար: Ընտրուեց Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամ, բայց հրաժարուեց, իր համեստ, լուրջ, զգօն բնաւորութեամբը բոլոր ընկերների սէրն ու յարգանքն էր վայելում:

«Իտտիհատ»ի վրէժխնդրական ոգին նրա ալիքներին չուղեց խնայել: Մեռա՛ւ նա, բայց «պայծառ գիծ թողեց»: Արամը կը մնայ մի լուսափայլ կոթող՝ Ս. Գ. Հնչակեան Կուսակցութեան պատմութեան մէջ:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՕՓՈՒԶԵԱՆ

(ԲԱՆՈՒՈՐ)

Դրեց՝ Ս. ԱՐԱՊԵԱՆ

Զուտ հայկական՝ գեղեցիկ գիւղի մը՝ Պարտիզակի հա-
րազատ ծնունդն էր ան։ Իր ուսումը առած Ներսէս-Շու-
շանեան երկսեռ վարժարանին, և Իզմիթի Իտատիէին մէջ,
ան դպրոցէն հրաժեշտ չառած՝ մտաւ Հնչակեան շարքերուն
մէջ և նուիրուեցաւ անոր, իր հոգիին բոլոր թափովը։

Հէ՛գ Երուանդիկ, ո՛վ չէր ճանչնար քեզ,՝ ամբողջ Իզ-
միթի գաւառի հայութեան մէջ, իբրեւ այդ շրջանի կազմա-
կերպիչ և բրօքականութի։ Կը յարգէին անիկա բոլորը,
թէև փոքրիկ, դեռ նորեկ, սակայն կրակոտ ու յեղափոխող
ոգին միշտ իր հետ կը քաշէր ամբողջ գիւղացին և բանու-
րութիւնը։

Իր 23—25 տարեկան հասակին մէջ նշանաւոր դէմք մը
դարձաւ Երուանդիկ, երբ սկսաւ հրատարակել Ս. Դ. Հըն-
չակեան կուսակցութեան Պարտիզակի եռանդուն Մասնա-
ճիւղին օտկանը՝ Պայխա անուն թերթը, նախ խմորատիպ,
և քիչ ետքը տպագրուած։

Անոր յեղափոխական ոգին այնքան բարձր էր և այն-
քան անսպառ, որ երբեք յոգնութիւն չէր զգար պայքարի
վիճաբանութիւններու մէջ։

Անիկա իր հոգիին բոլոր թափովը նուիրուած էր իր
դործին՝ անկեղծօրէն։

Դեռ չեմ մոռցած, կը յիշեմ երէկուան պէս։ Օսմ. ե-

ՏՕՔԹ. ՊԷՆՆԷ

րեսփոխանական ընտրութիւնները սկսած էին Իգմիթի շրջանին մէջ:

Երուանդիկ, իբրեւ ընտրական պայքարի բոքրական-տիւթ, Իգմիթ, Ատափազար եւ շրջակայ գիւղերը կ'երթար եւ ամենափայլուն կերպով կը ձաղկէր Իթթիհատը ու անոր քաղաքականութիւնը եւ միշտ արգելք կ'ըլլար անոնց եւ յաջողեցաւ, ընտրել տալով յոյն երեսփոխան մը, փոխանակ Իթթիհատականի:

Ու այդ ժամանակէն սկսեալ Իթթիհատական կառավարութիւնը հաշտ աչքով չէր նայեր անոր, մինչեւ որ իր վրէժը լուծեց:

Հէ՛գ Երուանդիկ, բաժնուեցար մեղմէ անդարձ, անուշիկ Պարտիզակէդ, ծնողքէդ եւ ընկերներէդ. «կ'երթամ բայց պիտի գամ նորէն իմ անուշիկ քոյրս», կ'ըսէիր, քեզ այնքան սիրող ու գուրգուրացող քրոջդ:

Բանուո՛ր... որքան անաւշ, որքան գեղեցիկ, ու որքան խորհրդաւոր անուն:

Կախաղանը եղաւ քու մահդ, սակայն դուն մեր սրտերուն մէջն ես միշտ: Դուն չես մեռնիր երբեք, քանի կայ ափ մը հայութիւն:

Հէ՛գ Բանուոր, երբ կախաղան բարձրացած, դեռ աթոռակին վրայ էիր եւ չուանը վզիդ, քահանան կը մօտենար քեզի վերջին ճաշակը տալու, մօտդ գտնուած ճերմակ թաշկինակդ հանելով գրպանէդ: Երկարեցիր քահանային, բսելով. «Տէ՛ր հայր, տուր այս չոր թաշկինակս իմ մօրս. թող գիտնա՛ն անիկա թէ երբեք չէ թրջուած արցունքներով...»

Ահա՛ կտակդ... ընկե՛ր: Վերջին խորհրդաւոր ու զգալուն խօսքերդ, որոնք միշտ թարմ պիտի մնան մեր սրտերուն մէջ, եւ անմոռանալի:

Յարգանք յիշատակիդ:

ՔՍԱՆԷՆ ՄԵԿ ՔԱՆԻՆԵՐԸ

ՎԱՀԱՆ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (Ռուբէն Կարապետեան, Չմշկածագի), Հնչակեան Կուսակցութեան 25 տարուան աշխատաւոր սիւներէն մէկն էր։ Ան դեռ ընկ. Սանդատեանի օրով՝ Ամերիկայի Հնչակեան շարքերու մէջ յայտնի էր եղած իր անձնական զոհողութիւններով։ Համեստ շրջանի մէջ՝ նպաստած է Հնչակեանութեան կազմութեանը, խտացմանը՝ Ամերիկայի մէջ։ Եղած է Կուսակցական ներկայացուցիչ Պուրկարիայի, Ռումանիայի, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի և Կովկասի մէջ, մէկ քանի անգամ։

Տաճկաստանի Կեդր. Վարիչ Մարմնի անդամ է եղած 2 տարի։ Ազգ. Երեսփ. Ժողովի Երեսփոխան էր, ընտրուած իր ծննդավայրէն։

Մէկ քանի անգամ ամենակարեւոր, ծայր աստիճանի վտանգաւոր միսսիաներ յանձն է առած և յաջողութեամբ գլուխ բերած։ Ան անկեղծ, անձնուրաց, գաղափարական յեղափոխական էր։ Հնչակեան Կուսակցութեան բարգաւաճման, յառաջնադարձման գործի մէջ ան իր յատուկ տեղն ունի։ Լոնտոնի մէջ 1900ին, Կեդրոնավայրը վերահաս վտանգէն աղատողը ինք է եղած։ Ամէնքէն սիրուած, յարգուած ընկերն էր։ Տուած է Կուսակցութեան ինչ որ ունեցած է, ինչ որ կարողացած է։ Թէեւ հազիւ 41 տարեկան, բայց յեղափոխական, աստանդական կեանքը զայն վաղահաս ծերութեան էր հասցուցած։ Ան մինչեւ վերջն ալ պատնէշին զբայ մնաց։

ՄՈՒՐԱՏ ԶԱՔԱՐԵԱՆ (Յակոբ Ղազարեան)։— Մշոյ Ցրօնք գիւղէն։ Հազիւ 35 տարեկան։ Հուժկու, կտրիճ տղամարդ։ Գօլիցիներ վերջին տէրօրն էր, որ կենդանի էր մնացած։ Եղած է Փարամազի «հաւատարիմ, վստահելի, անձնուրաց» զինուորը։ 1903էն յետոյ երկրի զինուորական գործի կազմակերպութեանը մասնաւոր հոգ է տարած։ Իր գործունէութեան առաջին շրջանը եղած է Մշոյ դաշտը։ Մասնակցած է Հայ-թաթարական կռիւներու։ Ինքնավար Հայաստանի մոլեռանդ պաշտպան։ «Թող մեռնեմ, բայց հոգադարձի հաւատը»։ Մուրատի վերջին միտքն արօքն էր ատիկա։

ԱՐՐԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ։— 26 տարեկան, անդամ Կուսակցութեան Աղէքսանդրիայի մասնաճիւղի։ Բարեհամբօյր, պարտաճանաչ զինուոր։ Ան դիմագրաւող ոգիի մարմնացումն էր, մէկը ա՛յն սակաւագիւտ զինուորներէն, որոնք քիչ կը խօսին, շատ կը գործեն։

ՍԱՐԸ ԽԱՉԻԿ (Կիրասոնցի, մշակ Մինաս, Գաբրիէլ Գէլչիկեան)։— 35 տարեկան. կտրճութեամբը նշանաւոր հանդիսացած է Հայ-թաթարական կռիւներու, մասնաւորապէս Երեւանի և Շուշիի շրջաններուն մէջ։ Կովկասեան տեղական բռնապետ-բիւրոկրատներու հոգէառ ահաբեկիչն է եղած։ Իր գործերը, քաջագործութիւնները առանձին պատմուածքներու նիւթ կրնան կազմել։ Կատաղի Հնչակեան, անձնուրաց զինուոր էր։

ԱՆԿՈՒՏԻ ՊԵՏՐՈՍ (Պիթիսցի, դերձակ Սմբատ, որդի Վարդան Գրեմճեանի)։— Հազիւ 30 տարեկան։ Անդամ զինուորական խմբի։ Հնչակեան շարքերու մէջ յայտնի էր իր ձեռներէցութեամբը։ Միջոց մը՝ Պիթիսի և Մշոյ շրջաններու մէջ յարաբերութիւն պահող զինուորական գործիչ էր։

ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ (Տէնիզլիցի)։— 27 տարեկան։ Կտրիճ, անձնուէր երիտասարդ, յայտնի էր իր անդուգական քաղցր բնաւորութեամբ։ Ան զինուորական արուեստը, մասնաւորապէս ռմբագործութիւնը կատարելագործութեան հասցուցած իր։ Անդամ էր Ս. Դ. Հնչ. Կուսակց.

Աղեքսանդրիայի մասնաճիւղի: Հրաշալի նշանաձիգ էր: անոր գնդակը վրիպիլ չէր գիտեր:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ (որդի Առաքել Պօղոսեանի).— Շապին-Գարահիսարցի, Հնչակեան պարտաճանաչ, անվեհեր զինուոր, 30 տարեկան: Համիտեան ըէժիմին Կովկաս կը գտնուէր: Պոլիս վերադարձած էր ռահմանադրութենէն յետոյ: Բանտարկուած էր իբրեւ հեղինակ՝ մատնիչ Արշաւիրի մահափորձին:

ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ (որդի Միքայէլ Պօղոսեանի) ոսկերիչ, ժամագործ, Ակնցի՝ Պաֆրա վերաբնակուած, 53 տարեկան: Սամսոնի շրջանի մէջ յայտնի էր՝ որպէս գործունեայ, անձնուրաց աշխատող, Ոգին էր Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Պաֆրայի Մասնաճիւղին: Իր ուղղամիտ բնաւորութեամբ ընդհանուր յարգանքը կը վայելէր: Այդ շրջանի մէջ «Իտտիհատ»ի ամենաոխերիմ հակառակորդն էր: Մասնակցած է Է. Բ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին: «Պէտք էր հակաօրինակ հողի վրայ կանգնիլ, յեղափոխական սպասարարական տաքածքա ընդգրկել»: «Ինֆլաւաշ Հայաստան» վարչական, քի՞ փաղափական. անցա՞ս քի մի մասն Օսմանեան պետութեան».— Այդ խնդիրներու վիճարանութեան ժամանակ՝ ձերուին ընկերը յուզուէն դողդողաց, շառագունեց, դառն կերպով արտասուեց, հեկեկաց: «Ընկերներ, տատանուիլ պէտք չէ, թուրքի հետ միասին մենք չենք կրնար միատեղ տղրիլ, կամ ապստամբինք, կռուինք, աղատուինք. կա՛մ բոլորս ալ միասին մեռնինք, կոտորուինք. ալ դիմանալ չենք կրնար: Փոխանակ ամէն օր կտոր կտոր կոտորուելու, թող մէկ օրուան մի բոլորս ալ կոտորուինք, եթէ յաղթել չենք կրնար...»:

Տեսնելու էր՝ քէ ինչպէս այդ ձերուին երիտասարդացած՝ ժի առ մի կը թուէր իր շրջանի մէջ՝ «Իտտիհատ»ի ձեռք առած հայտնորճան չարիքները, Բազմանդամ ընտանիքի տէր, ան այն բողոքականներէն էր, որոնք անկեղծ սրտով վերը Աստուծոյ կը հաւատան, Վարը՝ Հայ Յեղափոխութեան, հոգին, մարմինը փրկելու, առաքինանալու, Աւետարանի պատուէրները կատարած ըլլալու համար:

ՅԱԿՈԲ ՊՕՍՄԱՃԵԱՆ (Ղազարի որդի). 26 տարեկան: Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Գիլիսի մասնաճիւղի ատենապետը, ինչպէս և այդ շրջանի եռանդուն գործիչը: Կըտրուկ, բեկանող բնաւորութեան տէր էր, Փարսիացի «աջի շոյս աշակերտը»: Կիլիկիայի շրջանի գէնքի փոխադրութեան, մատակարարութեան գործի մէջ աչքառու դեր կատարած է:

Իր առանձին հրճուանքն էր յանկերգել. «Ինքնավար Հայաստան՝ Կիլիկիայով միատեղ»: Լեռնական Հայի շիտակ բնաւորութեամբ՝ մինն էր այն առոյգ մտաւորականներէն, որոնք ջերմ հաւատքով կը հաւատային Հայի աւտղի փայլելուն: Կիլիկիայի շրջանին մէջ ամենաուժեղ բրօքականտան ինքն է մղած «Իթթիհատ»ի դէմ:

ԹՈՎՄԱՍ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ (որդի Վահանի). անդամ Գիլիսի Հնչակեան մասնաճիւղին, դպրոցի տնօրէն-ուսուցիչը: Եղած է անկեղծ, անձնուէր գործիչ: Մէկ քանի անգամ իր անձը վտանգի ենթարկած է:

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ (որդի Կիրարիանոսի). Պոլսեցի, նշանաւոր էր իր արտասովոր ճարպիկութեամբը և ֆիզիքական ուժովը: Երեմիան զինուոր էր, այս բառի ընդարձակ նշանակութեամբ: Ան Պոլսոյ Հնչակեան զինուորական կազմակերպութեան ոգին էր:

ՄԿՐՏԻԶ ԵՐԵՅԵԱՆ (Ապուլեիսցի, որդի Յովհաննէսի). Խարբերդի Հնչակեան մասնաճիւղի բազմաշխատ ատենապետը, Եղած է անխոնջ գործիչ, բրօքականտիսթ: Ժողովրդական զինման գործի մէջ անգին դեր է խաղացած: Իթթիհատականութեան անհաշտ թշնամի: Ուժեղ խառնուածք ունէր, անտեղիտալի նկարագիր: Զոհաբերութեան ոգին ծայր աստիճանի զարգացած էր իր մէջ:

ՅՈՎՀ. ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ (Կեսարացի). դպրոցի ուսուցիչներէն: Ս. Կարապետի վանքի սաներէն մէկը: Կեսարիոյ շրջանի բրօքականտիսթ գործիչը: Այդ շրջանի ժողովրդական զինման գործին մէջ մեծ դեր ունի:

Յովհաննէսը վերին աստիճանի աշխոյժ երիտասարդ էր, աւելի լուսկեաց քան խօսող, անդրդուելի նկարագրի տէր:

«Իթթիհատ»ի Կեսարիոյ ներկայացուցիչը յաճախ նրան հա-
լածանքի էր ենթարկած և սպառնալիքներ կարգացած : Այդ
սպառնալիքները գործադրեցին, կախելով զայն :

ԳԱՌՆԻԿ ՊՅԱՃԵԱՆ (որդի Գրիգոր Պոյաճեանի) . կըտ-
րիճ երիտասարդ, 27 տարեկան . Պոլսոյ զինուորական
խմբի ազդեցիկ և գործօն անդամներէն մէկը : Աներկիւղ,
վճռական բնաւորութեան տէր էր : Հնչակեան զինուորի
մեծահոգութիւնը, պատրաստակամութիւնը իր բնորոշիչ
գիծերն էին :

Գ. ՄԱՍ

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ԽՕՍՔ

Ք Ս Ա Ն Ը(*)

Գրեց՝ ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍՍՐԱԿԱՆ

«Թո՛ղ, քո՛ղ ու բարձրանայ արիւնաբարձ
բուրգը. անոր վիմաւարին ամեն մէկ աստիճանը
պատկերէ մըն է հայրենիքիդ համար, անոր հիմ-
նաքարերուն ամեն մէկը խարի՛սխ մըն է ազա-
տութեան բոլ ապագայ տանարիդ համար»:

Թ. ՀՕՄՕԼԼ

Խեղդաժա՛ն սպաննեցին զանոնք մահասիւներու վրայ,
վասնզի իրենց հայրենիքը չատ սիրեր էին:

Ազատութեան հաւատքը ունեցեր էին անոնք. ասի
իրենց ոճիրն էր:

Չմեռան զէն ի ձեռին: Ո՛չ իսկ հրացանի բռնելու պա-
տիւը ըրին իրենց: «Մարտնչող»ներ էին անոնք, բռնակալին
լուծին դէմ: Թուրքը սակայն «դաւաճան»ներ նկատեց զա-
նոնք ու կախեց զոսկի եղեռնագործներու նման: Դահիճի
իր դերին մէջ է տաճիկը ու հայորդիները՝ հերոսի իրենց
դերին մէջ...: Բայց կախազանի չուանը անոնց ձեռքը
չպիտի մնայ միշտ:

Ի՞նչպէս դատեցին: Եթաղանի վարժուած իրենց ձեռ-
քերուն այնքա՛ն քիչ կը վայլէ Արդարութեան կշիռը:
Մահավճիռը ծոցերնին՝ դատարան մտան դատաստանի խաղը
կատարելու. թրքական արդարութիւնն է աս: Հայ հայրե-
նասէրներ «ծրագիր կազմեր էին» գ... թուելու,

(*) 1915ին, կախաղաններու տպաւորութեան տակ զրուած է այս կտորը հայ
վիպագրութեան հիմնադիր և յայտնի գրագէտ Պ. Տիգրան Կամսարականի կողմէ:

օրէնքը չի պատժեր երբէք ղիսաւորութիւնը. եթէ ունայտործ (tentative) մը կար՝ պատժական դատարանին գործն էր ստուգել ու դատել ասիկա. ու եղեռնակաւ արտաքին է միայն որ Եղեռնադատ Ատեանին օրինաց հարուածին տակ կ'իյնայ: Արդ՝ ո՛ւր է գործուած, կատարուած ունայտործ: Պատե՛րազմի ժամանակ, գիտենք ատիկա, զինուորական երկաթէ օրէնքն է որ կ'իշխէ միանեծան, ու պատերազմական ատեան մը ոճրագործը կրնայ պատժել իբր ոճրագործութիւնն, այո՛, պայմանա՛ւ սակայն, որ յանցանքը պաշարման վիճակի ճիշդցիկ գործուած ըլլայ, մինչ մեր դժբաղդ տղաքը տարիէ մը աւելի էր կը հեծէին բանտերու մէջ:

Ու պատերազմական ատեանին դատաւոր սպաները, որոնք իբրեւ հայրենիքի պաշտպանութեան նուիրուած մարդիկ, ամէնէն աւելի հասկնալու ու հիշանալու էին իրենց ազգին համար մահուան շիփշիտակ նայող մեր եղերաբաղդ կտրիճներուն վրայ, իրենց ձեռքովն իսկ խեղդեցին զանոնք: Զինուորական փառքերնին է ասիկա: Իրենց օրէնքը քսան հայու մահը պահանջեց, չղեղչեցին այդ քսանը 800, 000էն, որ մեր պահանջքն է:

Բայց չուանը, այո՛, իրենց ձեռքը չպիտի մնայ միշտ, պիտի հնչէ հատուցման ժամը, պիտի վճարէ՛ք, թշուառականներ, սլաքը կը քալէ Մեծ ժամացոյցին վրայ, խաչակիրներուն թնդանօթը կը գոռայ ձեր սահմաններուն վրայ, պիտի վճարէք. պատմական և ոչ մէկ ոճիր առանց քսուութեան մնացած է, արիւնը արիւն կը կանչէ:

Քսան մահաձողեր քով քովի նոյնքան սիւներ են՝ բարձրացած Հայուն դիւցազնութեան ի պատիւ:

Հայ գաղափարին յաղթանակը դեռ զոհե՛ր կ'ուզէ եղեր, Տէր իմ Աստուած...: Ի՛նչ յամբ, դառնաչխատ ու բազմակսկիծ է ուրեմն ազգի մը փրկագործումը:

Մեռան Հայորդիները: Գաղափարը կ'ապրի. գործաւորները անհետացան, կը մնայ Գործը, որ պիտի շարունակուի. աղատութեան հունտը ուռճանալու համար արեամբ ուռուցուելու պէտք ունեցեր է միշտ:

Տարաբաղդ զմայլելի կտրիճներ, Պոլիս, վարագոյրներուն ետին, լուկիֆնիկ լացին ձեր վրայ, վասն զի արցունքն իսկ մեղսակցութիւն մըն է անիծակուռ այդ քաղքին մէջ:

Դիշերանց թաղեցին անշուք անշուկ, մահուան մէջ իսկ ռիս պահելով ձեզի դէմ: Բայց վաղը Հայ դրօշակը պատանք պիտի տանք ձեզի ու երկրի հողը պիտի բերենք սփռենք ձեր հողակոյտերուն վրայ:

Ո՛ր քահանան եկաւ ձեր վերջին խօսքերը իմանալու. «Կարմիր ժամուկ»ի քահանան, Տ. Յուսիկը զրգած ըլլային: Ան ձեր մահապարտի շապիկէն կամ ձեր կախաղանի չուանէն կտոր մը պիտի բերէր մեզի՝ իբր մասունք պահելու:

Գացիք անշուշտ աւետելու անոնց որ կանխեցին զմեզ մահուան մեծ ոստումին մէջ՝ թէ աղատութեան արեւին առաջին շառաւիղները մինչեւ Վասպուրական տարածուած են արդէն, ու ըսիք անշուշտ, թէ երբ աչքերը վերջին անգամ կախաղանէն դէպի երկինք բարձրացուցիք՝ տեսաք խաչը, որ կ'իջնէր յուշիկ Հայաստանի վրայ:

Ո՛վ իմ հայրենիքիս եղերաբաղդ զաւակները, եղո՛ւկ ձեր մանգաղուած ճիւղն կեանքերուն, ձեր տեղը մեր սրտին խորն է: Երկու մայր ունիք ձեր վրայ լացող, ձերինը ու աղբը՝ որ ուրիշ մայր մըն է: Ա՛հ, մահապարտի ձերմակ շապիկը չէ՛ր ձեզի վայլած համազգեստը. մենք պէտք ունէինք ձեզի: Կը ծախէք ձեր հողաթումբերուն վրայ ու կ'երկրպագենք ձեր մեծափառ մահուան առջեւ: Թո՛ղ ամէն հայու սրտէն ձեզի ուղղուած համբոյրները իբրեւ ծաղիկ թափին ու ծածկեն ձեր դարիպի հողակոյտերը:

Չէ՛, հոգեհանգիստ պէտք չէ որ կատարէինք ձեր հոգւոյն համար, որ ալ խաղաղած է հայրենայոյդ փոթորկումներէ. կոմիտասը պիտի յօրինէ «Իւլցազանց երգ» մը ձեզի ու ձեր բաղդակից քաջերուն ձօնուած:

Գերեզմանացի մէջ, Պոլիս, անկիւն մը կայ. հիմա, որ աղգային ուխտատեղի մըն է վաղը, ներշնչուինք այսօր այդ հողաթումբէն: Զսպե՛նք արցունքը ու քալենք անվկանդ:

Ու «թո՛ղ որ բարձրանայ արիւնթաթախ բուրգը, անոր

վիճաշարին ամէն մէկ աստիճանը պատնէշ մըն է քու հայ-
րենիքիդ համար. անոր հիմնաքարերուն ամէն մէկը խարիսխ
մըն է քու ազատագրութեանդ ապագայ տաճարին համար» :
Թո՛ղ, Թո՛ղ որ բարձրանայ արիւնշաթաթախ բուրգը :

Հայր մեռնում է կարի կարի, որպէս զի Հայր
կարի կարի յմեռնի, Հայր մի անգամ էլ պիտի
մեռնի, որպէս զի Հայր ապրի:

ՓԱՐԱՄԱՁ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՍ

Գրեց՝ Լ. ԿԱՆՏ

Վերջին անգամ ըլլալով ճակատեցան անոնք, իրենց ոյ-
ժերու ամբողջ թափովը :

Մէկ կողմը՝ ոտնակոխուած իրաւունքը, միւս կողմը՝
հորդայական բռնութիւնը :

Սուլթաններով բացուած Արեւելքի պատմութեան ամե-
նահոյակապ օրն էր :

Այդ պատմութիւնը քանդակուած էր. անսանձ բռնա-
կալութեան ետթաղանի արիւնով և անսահման համակեր-
պութեան զուլալ արցունքով :

Պատմութիւնը՝ իր ընկերային ընթանումով անձանօթ էր
հոն : Փաթալի և Նիրվանայի այդ դասական հողամասի մէջ
անհատն ու ժողովուրդը այլասերած էին իրենց ճակատա-
գրապաշտ անշարժութեամբ :

Դարձեալ Հայ ժողովուրդին էր վիճակուած չարժեք այդ
ընկերային ճահիճ հողերանութիւնը, և ցոյց տալ ճնշուած
ժողովուրդներու ընթանալիք ուղին, միշտ ինքն առնելով
այդ ուղիին առաջին քայլը :

Ինկան շատեր այդ ճանապարհի ընթացքին : Հայ ժողո-
վուրդը զոհեց ազատութեան բագինին իր ընկերային գի-
տակցութեան պսակը կազմող Յեղափոխական ամենալաւ
ոյժերը, բայց երբեք չլքեց սկսուած գործը, երբէք չտա-
րակուսեցաւ իր դատի յաղթանակին վրայ :

Ինչքան զը ծանրանար բռնաւորի լուծը, այնքան
հուժկու կը դառնար Հայ ժողովուրդի արիւնոտ կրծքէն
պոռթկացող ազատութեան զօղանջը, որուն արձագանգը

անցնելով ազգային սահմանները, կը խռովէր դարերով քա-
րացած իրաւազուրկներու անշարժութիւնը, կռուի, ըմբոս-
տութեան մղելով զանոնք:

Այլեւս Հայ Յեղափոխականը կը դադրէր ըլլալէ ժո-
ղովրդի մը, ազգի մը սեփականութիւնը. ան կը դառնար
ընդհանուր մարդկութեան, բոլոր ճնշուածներու ազատու-
թեան ռահվիրան:

Եւ Հայ Յեղափոխականը իր սկսած անհաւասար պայ-
քարի ընթացքին՝ մարմնացնելով Սուլթաններէն ոտնակոխ
Արեւելքի ճնշուած ժողովուրդներու ազատագրման դատը,
վճռեց հարուածել բռնաւորը՝ իր ոյժի ձուլարանի չէմքին:

Վերջին անգամ ըլլալով ճակատեցան անոնք, իրենց
ոյժերու ամբողջ թափովը:

Եւ Արեւելքի ճնշուած ժողովուրդներու դարեւոր դա-
հիճը, պարտելով կծկւեցաւ ոտներուն տակը՝ կախաղան
բարձրացած այն քսան արի յեղափոխականներուն, որոնք
իրենց մահուան խոյանքին մէջ տեսան ազատութեան օրը:

Այսպէս, Արեւելքի պատմութեան ընկերային գիտակ-
ցութիւնը սնած է Հայ յեղափոխականի արիւնով: Ինչպէս
երէկ՝ ան այսօր ալ հեռու է կանգնած ազգայնական շիւ
հաշիւներէ, միշտ մնալով իր կոչումի բարձրութեան վրայ,
պիտի գործածէ իր ոյժերը անխարդախ իրաւակարգերու
վերջնական տիրապետութեան համար:

Փ Ա Ռ Ա Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՔՍԱՆ ԱՆՄԱՀՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Գրեց՝ Մ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Մահերու ամենէն անարգովը անմահացաք դո՛ւք, ցեղիս
ազատագրութեան ջանակիր ռահվիրաներ:

Ոճրածին հնարագիտութիւններու կատարելութեան հա-
սած մարդիկ, իրենց մոլեգնութեան մէջ կուրցած, կարծե-
ցին սպաննու չաւ Զեր ընդգրկած գաղափարը, և Զեր խո-
յանքն ու թախչքը:

Զեր կախաղանները՝ ձեր թշնամիներուն ձեռքով բարձ-
րացած լուսարձակներ եղան, լուսաւորող այն ճամբաները,
հեռաւոր ու մթին, ուրկէ քալեցին ձեր քոյրերն ու եղ-
բայրները, դէպի խաւար ու կիզանուտ անապատ աշխարհ-
ներ, տանելով ձեր երազները միասին, և ձեր վեհ ու վսեմ
իտէալը, իրենց անկաշկանդ հոգիներու խորքին մէջ պահած:

Հոն, ձեր կախաղաններու սուերին տակ անդնդախոր
գերեզմանը փորուեցաւ ձեր դահիճներուն վերականգնելու
ճգնած հսկայ ու համատիրական կայսրութեան, որուն խա-
ւարամիտ ախոյեանները ջանացեր էին ամբողջ ազգ մը գե-
րեզմանել, գոյութեան իրաւունքէն յաւիտենապէս զրկելով
զայն:

Զեր պողպատ հաւատքն էր որ ոյժ ու կորով ներարկեց
ցեղի զաւակներուն, տանելու լեռնացած ծանրութիւնը
անարգ խաչին, որ երբ և իցէ վիճակուած է ազգի մը,
փշոտ ու տատաւկոտ ճամբաներէն դէպի խաչելութեան Գող-
գոթան:

Դուք յիշեցուցիք կարմիր անողանգը հանուր Հայու-
թեան ինքնապաշտպանութեան, դէպի ազգային անկախու-
թիւն առաջնորդող մարտնչութի հրաւերը, այնքան բարձրէն
պատգամելով, երբ Ոյժն ու Ոճիրը զինակցած կը հալածէին
ամբողջ ազգ մը, Պալքանէն մինչեւ Պասրա, Կովկասէն մին-
չեւ Սինա, երբ խաչն ու Մահիկը եղբայրացած, դաշինք
կնքածէին կարմիր-սեւով խորագրելու ճակատագիրը ցեղին,
ապրելու թիզ մը հող լսկ զլանալով անոր, անհունօրէն ան-
սահման սա երկինքին տակ:

Փառահանդէս մըն է այսօր: Վհատութեան յուսալը-
քումի հառաչանքներ չեն փրթիր մեր կուրծքէն:

Ո՛չ սուգ, ո՛չ արտասուք. լալու, պաղատելու չեկանք
հոս, ձեր հողակոյտերու այցելութեան, այլ տօնելու պար-
ծանքի և հպարտանքի հանդէս մը, փառավայել ձեր ստեղ-
ծագործութեան. խանդ ու խնձիղ, ծափ ու ծաղիկ բերելու
ձեր շիրիմներու վրայ սփռելու համար, աւետելու ձեզի թէ
այս շիրիմներուն վրայ երգուընցած ձեր եղբայրներն ու
քոյրերը, այսօր դեռ, հոն, Ճերմակ Ծովի ափերէն ցու-
լեւներու բարձունքներու միջեւ, Հարգանն ու Ուլնիան,
Սիսուանն ու Ծովք ձեր սկսած պայքարն է որ կը մղեն,
հրէշօրէն իրենց դոյութեան սպառնացող դժոխային ոյժերու
զլխին իջեցնելով մահացու հարուածը իրենց երկաթաձոյլ
բազուկներուն: Աւետելու եկանք այսօր ձեզի՝ թէ հոն, սէ՛գ
Տաւրոսի փէշերէն մինչեւ կատարները խրոխտ Ամանոսին,
ձեր գրկած եռագոյնն է որ կը ծածանի պանծացնելով, յա-
ւերժացնելով ձեր պաշտելի իտէալներու խորհրդանշանը:

ՆՈՒՅԱՆ ԿՈՒՅՈՒՄԻՍԱՐ

ՆՈՒՅԱՆ ԿՈՒՅՈՒՄԻՍԱՐ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ ԱՐԱՄ ՃԷՎԻԶ

Բօքը կը մաղուի՛, յորդ, ինչպես կապար,
 Ծա՛նր, ջիւաքո՛յր...
 Մեղկ Սրաւնյուղի՛ գմբեքներն ի վար...
 Սգաւոր մայրեք, հեզ շուշաններու,
 Այրի վիրաւոր սեւ ճաշակին հեք,
 Եօքը գարուններ լացի՛ն,
 Դեռ կուլա՛ն...
 Ձեր նախնո՛ւն կեանքին խարոյկներուն մօտ...
 Աշխարհ ցնցուեցա՛ւ,
 Ու այգուն աստիւերն դողացի՛ն կոծով,
 Ձեր անժամանակ ու վայրա՛գօրէն,
 Շիջումի՛ն ի սեւ...
 Զո՛լիւր միայն, եղկելի դահնին,
 Միմարեներու կասարին բազմած,
 Յնծաց վա՛րօրէն...:

* *

Բացե՛ք ինծի, ո՛վ նահասակ եղբայրներ,
 Բացե՛ք Ձերին սուսակածոյլ դուռը բազնին,
 Ձի եւ ցեղին վեց դարերու,
 Երկնջներուն բոյլն անհամար,
 Ընծայ բերի՛
 Ձեր արնածածկ խորանին վրայ
 Ներոնեան...
 Բացե՛ք դուռը Ձեր, գոհար երկնքին,
 Աւեթի՛ք ունիմ Ձեզի բեկրառիք:
 — Մահասիւներուն վրան
 Ձեր քան,
 Այժմ վեհապա՛նճ ու ակնախօսիդ,
 Կը ծածանի վա՛ռ,
 Դրօ՛ւր Հայուն,
 Դրօ՛ւր Ազա՛ս ու Անկախ Հայուն ..

ՓՐԿԻՉՆԵՐԸ

Գրեց՝ Ս. ՔԱՐԵԱՆ

Քսան կախաղաններու գերազանցապէս վսեմ ու նուիրական յիշատակին առջեւ ծնրադրող ամէն Հայու սիրտ կ'ուռի ազգային անսահման հպարտութեամբ մը։ Որովհետեւ այդ յիշատակը կը խորհրդանշէ մեր դարաւոր գոյամարտը՝ դիւցազնական ու անհաւասար, կը մարմնաւորէ Հայ ցեղին ինքնագիտակից ու անընկճելի ոգին, կը ցոյացնէ պերճօրէն ճշմարիտ ազգասիրութեան, հայրենասիրութեան ու անձնըւիրութիւնի գաղափարին վրայ յենող իրաւունքի յաղթանակը։ Ինչ էին ու պիտի ըլլային հայ ժողովուրդին պատիւն ու վիճակը, առանց այդ պաշտելի Քսաններուն ու անոնց բռնած վեհ գաղափարաբանութեան։ Երեւեակայելն անգամ աննկարագրելի սարսուռով մը կը համակէ, կը սահմուկեցնէ ու կը սարսափեցնէ մեզ։

Մեր պատմական ու անողոք թշնամին յաջողած էր իր ներքին դժոխատեսիլ էութիւնը, իր ոճրաւից քաղաքականութիւնը, իր բնաշնչութիւնի ճիւղաղային անարգ մտադրութիւնը ծածկել քսաներորդ դարու նորագոյն զէնքերով՝ կեղծիքով, սուտով ու խարդաւանքով։ Հայ ժողովուրդը խաբուած ու մոլորուած, կը իտարխափէր անստղծութեան մռայլ աղջամուղջին մէջ։

Ան, հեռու նախատեսելէ այն ահեղ վտանգը, որ կ'ըսպառնար իր գոյութեան, այն դառն ու մահացու հարուածը, որ կը նիւթուէր, այն խաւար ամպրոպները, որ կը կուտակուէին իր հորիզոններուն վրայ, անհոգ ու անպատակ

իր կուրծքին վրայ կը տաքցնէր, իրեն աղաւնիի կերպարանքով ներկայացող թունաւոր իժը։ Այս հոգեմաշ պատկերին առջեւ կանգնած սարսափեցան անոնք, որոնք 1887ին հրապարակ իջած էին յեղափոխական վեհագոյն դբօշակն ի ձեռին, փշրելու համար սուլթանական պիղծ սուրը, որ կը սպառնար մխրճուիլ Հայութեան սիրտը։ Այս անգամ հայ ժողովուրդին գոյութեանը հետ միասին՝ պատիւն ալ, անցեալն ալ, պատմութիւնն ալ վտանգի տակ էր։ Անոնք, որոնք մահը, կեանքի ոչնչութիւնը իրենց ամբողջ մեծութեամբը չափած ու կշռադատած էին Սասունի, Զէյթունի, Փոքր Հայքի ու Վանի բարձունքներուն վրայ, ցնցուեցան, գալարուեցան ու առաջ խոյանալով պատառ պատառ ըրին այն դիմակը, որ մոնկոլեան անարգ ցեղի անարգ զաւակները ձգած էին իրենց երեսին վրայ։

Անոնք արհամարելով ամէն տեսակ վտանգ, անգոսնելով իրենց փէշերէն կախուած ստոյգ մահը և յանձն առնելով նշաւակ ըլլալ նոյնիսկ իրենց անգիտակից ազգակիցներու անարգանքին, խժժանքին, ատելութեանը, չարախօսութեանն ու տգեղ վերաբերումին՝ դէպի գործ դիմեցին, փրկելու համար Հայ Ազգը ապագայ պատմագրի անողորմ դատակնիքէն, կամովին հոսեցուցին իրենց մաքուր ու անապակ արիւնը, ջնջելու համար Հայ ցեղին բիւրեղանման ճակատէն՝ «մենք մեր դահիճին քուտակակալն արիւնարբու ցեղին ախտավարակ հոգեբանութիւնը և հրէշային կոշուժը մարմնացնող իթթիհատին բարեկամներն ենք կամ եղած ենք» վերտառութիւնը։ Ու հայ ժողովուրդը ճանչցաւ իր ճշմարիտ ու անսայթաք բարեկամները։ Տեսաւ անոնց իմաստուն քաղաքականութիւնը, գովելի յստակատեսութիւնը, խոհուն հեռատեսութիւնը, անկաշառ նկարագիրն ու աննկուն պայքարը։ Դիտեց անոնց անյողդողդ քայլերը, որոնցմով դիմեցին անոնք դէպի անձնազոհութիւն, իրենց ցեղի ազատագրման հաստատ համոզումով, անխախտ ու անայլալ լոյսով։

Ան՝ այսօր փրկւած անհանդուրժելի անպատուութենէ մը

ու աչքերը հպարտօրէն յառած իր վճիտ ու պայծառ երկնակամարին վրայ, աննախընթաց պերճանքով մը, փայլովը քսան ակնախտի աստղերու, որոնք իր քսան անգին զաւակներու յիշատակը, հետապնդած նպատակն ու որդեգրած գաղափարը կը խորհրդանշեն, կը գոչէ հոգեւին՝ «Զե՛ղ, Զեղ եմ պարտական իմ գոյութիւնս, անկախութիւնս, փառքս ու մանաւանդ պատիւս՝ փրկիչնե՛ր»:

ՓԱՐԱՄԱԶԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Գրեց՝ Զ. ՆԵՄՅԷ

Փարամազը մօտէն ճանչցայ 1910ին, երբ Արեւելի մէջ կ'աշխատէի իբր մնայուն խմբագիր: Տակաւին աչքերուս առջեւ ցցւած կը մնայ իր չարչարւած ու վտիտ դէմքը, ոսկրուտ այտերով, ուր թեթեւ կարմրութիւն մը կը պըսպրդար: Նայւածքը սուր ու խօսուէն, իսկապէս կ'արտայայտէին իր անհանդարտ գաղափարները և ըմբոստ մտածումները, ամէն վայրկեան պատրաստ ժայթքելու իր դիւրաբորբոք ուղեղէն:

Իր աշխատակցութիւնը Արեւելի՝ քանի մը ամիս շարունակեց: Փարամազ կանոնաւորաբար շաբաթը քանի մը յօդւածներ կը գրէր օրւան ազգային ու քաղաքական խնդիրներուն վրայ: Խայթող ոճ մը ունէր, սուր դիտողութիւններով համեմատ, ուր հստութիւնը չէր որ կը պակսէր իր կուսակցական դաստիարակութեան շնորհիւ: Իր գրչի անողոք հարւածները անխնայ կ'իջեցնէր աջ ու ձախ: Կարելի չէր իր անզուսպ թափը սեղմել, երբ խնդիրը կը դառնար կուսակցութեան մը վրայ, որուն կ'ուղղէր իր սուր սլաքները:

Իր աշխատակցութեան շրջանին, Արեւելի հակադաշնակցական էր, չեմ գիտեր քանիբնորդ անգամ ըլլալով իր ուղղութիւնը փոխելէ յետոյ: Փարամազ չէր տեսներ առիթէն, իր կատաղի պայքարը շարունակելու համար այդ կուսակցութեան դէմ, որուն թունդ հակառակորդն էր: Յաճախ վիճաբանութեան կը բռնէինք օրւան հրատապ

հարցերուն շուրջ: Անհաշտ ու կրքոտ, չէր կրնար հանդարտորէն ու պաղարիւնութեամբ վիճիլ: Անպայման կ'ուզէր իր գաղափարները պարտադրել, մանաւանդ երբ խնդիրը կը դառնար իր ընկերային դաւանանքին վրայ, որուն ջերմ հաւատացող մըն էր: Ներքեմի դիտմամբ վիճաբանութիւնմը կը պնդէր, որպէսզի չարածի հաճոյքը ունենայի վայելելու իր մշտադիմ խօսածքը, երբ մանաւանդ ան կը յուզէր ընկերային վարդապետութիւններ ու Մարքսիզմի ջատագովութիւնը կ'ընէր խանդավառօրէն: Անգամ մը սրտնեղած, երեսո ի վեր գոչեց. «Դուն այդպիսի խնդիրներու մէջ մի՛ մտնէր, լրաքաղութեամբ զբաղէ միայն»: Իր անհաշտ խառնածքը ճանչնալու համար, քէն չէի պահեր իր դէմ:

Բայց երբ խօսակցութիւնը դառնար չեղոք նիւթերու վրայ, այն ատեն իր մէջ երեւան կուգար ընկերական մարդը, չէնչոյ ու սրախօս, բոլորովին տարբեր անողոք յեղափոխականէն ու կուսակցականէն:

Սրամտութիւնը իր մտքի յատկութիւններէն մէկն էր, զոր կը մշակէր: «Հայր Սիվա» կեղծանունով գրած երգիծական յօդածները ախորժով կը կարդացէին: Ասիկա նորանշան երեւոյթ մըն էր մեր գրականութեան մէջ, ուր յեղափոխական գրողները չեն ուզած մօտենալ երգիծանքի սեռին, իբր բացասական արժէք ներկայացնող սեռ մը:

Այդ թւականին, Փարամազ նիւթական շատ նեղ դրութեան մը մէջ կը գտնւէր: Իր թշուառ կեանքը բացայայտօրէն կը կարդացէր յոգնած դիմագծերուն վրայ, ուր իրենց անջինջ դրոշմը դրած էին յեղափոխ. փոթորկալից կեանքի մը իրադարձութիւնները: Շաբաթական քանի մը յօդածներու փոխարէն հազիւ երեսուն քառասուն զրուշ կ'ստանար, ինչ որ չէր բաւեր իր ապրուստին: Դառնօրէն կը գանգատէր իր նիւթական վիճակի մասին: Իր բնակած խցիկը, մութ ու խոնաւ, ճեմիչի մը քով կը գտնւէր: Զուրկ օդէ և լոյսէ, բաւարար սնունդ ալ չէր ստանար: Յաճախ տաք կերակուր մը ուտելու և նոյն իսկ քաղցը թեթեւօրէն յագեցնելու բախտաւորութիւնը չէր ունենար: Օր մը, բարեկամներէն մէկը ճաշի հրաւիրած էր Փարամազը:

Արիաբար մերժեց այդ հրաւերը, սա գերազանց պատճառով որ չէր ուզեր իր սոսմոքսը վարժեցնել այդպիսի կերուխումներու, որոնցմէ զրկւած էր ամէն օր:

Հակառակ իր նիւթական աննախանձելի վիճակին, անսպառ զարթութեան ազդիւր մըն էր: Իր մտերմական պահերուն, ոգեւորւած շեշտով մը կը խօսէր Կովկասի մէջ ունեցած յեղափոխական տենդոտ գործունէութեան և նոյն իսկ իր ընտանիքին, զաւակներուն վրայ՝ գուրգուրոտ և սրտադիմ շեշտով մը: Բայց շուտ կ'անցնէր այդ հոգեկան տկարութիւնը, և անզգած յեղափոխականը դարձեալ երեւան կուգար իր մէջ, միշտ պաքարող ու ընդվզող, հակառակ տիրող դժնդակ պայմաններուն:

Իբր ճշմարիտ յեղափոխական, ուզեց յեղաշրջում մը առաջ բերել նաև այն խմբագրատան մէջ, ուր կ'աշխատէր: Եւ օրին մէկը, ինծի առաջարկեց թերթին տէրերը դուրս չպրտել, քանի որ անոնք վարկաբեկւած մարդիկ էին ու անխղճօրէն կը շահագործէին գրական աշխատաւորները: Պետական հարւած մըն էր աս, որուն պիտի մասնակցէի սիրայօժար, եթէ կարելի ըլլար գործադրել: Այս նեղ շրջանակին մէջ ծրագրւած փոքր դաւադրութիւնը ինծի դառնօրէն կը յիշեցնէ այն մեծ դաւադրութիւնը, որուն համար նահատակեցաւ հէ՛ղ Փարամազ: Յարգանք իր յիշատակին:

ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ ԶԱՐՈՒՀԻ ԳԱՆԹԱՐՃԵԱՆ

Ո՛վ սարսափ...

Եւ ահա, կախաղաններ քով քովի, Պայազիտի հրապարակին վրայ, վեց դարուններու սուգին մէջէն մեզ կը դիտեն...

Քսան սպիտակ պարմանիներ, քսան սպիտակ շապիկներու մէջէն ըմբոստորէն մեկամաղձոտ բիքերով մեզ կը դիտեն:

Ու անոնց աչքերուն մէջ, ուր մահը էր գորշ կնիքը դրած է, ուր անէացումի խորհուրդը էր հիւր ծիրը երիզած է անոնց աչքերուն մէջ այդ անկենդան, յաւերժացած է մեծ Յարութիւնը ցեղին:

Եւ մազկռիչէն տրորած չրթներուն վրայ, ուր մեռել լուծիւնը ժպտնաւ է յաւիտենական կապանք դնել, հո՛ն, այդ դալճիկ չրթներուն վրայ սակայն, ազատութեան խօսնակը կ'անմահանայ իր երփներանգ չեփորներով:

Ո՛հ, այդ աչքերը, այդ չրթները, ու այդ դէմքերը տոգունած եւ եղբական եւ ըմբոստ՝ արհաւիրքէն խելացնոր քամիներու պէս հեծեծող, կուգան կառչիլ մեր սրտերուն, եւ մեր սրտերը տրտմօրէն կ'արիւնեն...

Պայազիտ, վայր դաւաճան, սպանդանոց ազատութեան սուրբերուն. դահիճներու նենգ հիւրընկալ հրապարակ, արիւն-առուշտ սուլթաններու սեւ պատմութիւններն արդէն արիւն-

ներու մէջ բիւրաւոր անմեղներու՝ լպիբշօրէն կը ճլխտայ հոն տակաւին:

Եւ հիմա ամէն անգամ որ կ'անցնիմ այդ մահահոտ վայրէն, հողին վրայ, խոտերուն մէջ, մայթերուն քով՝ կը տեսնեմ ուրուականները՝ քսան սպիտակ տիտաններու, խելագարօրէն բռունցք զինած բռնութեան դէմ եւ բռնակալներուն. հոգիս կը դողդոջայ էութեանս մէջ, ինչպէս մահուն կը մուծին մէջ:

Ու ես, վրէժս սրտիս մէջ, ու աչքերս ափերուս մէջ քամելէն՝ մօլեգնօրէն մեկամաղձոտ, եւ հոգիիս բոլոր մաղձը թուրաններուն թողլով, կը հեռանամ, կը հեռանամ...

Քսա՛ն կախաղաններ, քսա՛ն ասպետներ զաղափարի, յարգա՛նք ձեզ:

Դուք, կառափնատի կատարներէն հպարտօրէն, ձեր մածովը նահատակ, գաղափարի եւ իտէալի յաղթանակը կերտեցիք: Դու՛ք, սպիտակ շապիկներով սպիտակ պարմանիներ, դուք մեռաք անմահութեան մէջ յաւերժանալու համար. դուք մեծ եղաք եւ անմահ. դարեր դարերու ետեւէն պիտի մեռնին, բայց դուք ամէն նորածիններու հետ եւ ամէն նորածիններու մէջ պիտի յաւիտեան ծնիք:

Դու՛ք, գաղափարի կարմիր ախոյեաններ, դուք զինւորեալ վարդապետներ սրբազան սկզբունքներու, դուք, ձեր հողերուն տակ, խաղաղօրէն անվրդով, յաղթանակներու հանգրւանին մէջ հպարտօրէն հանգչեցէք:

Եւ այսուհետեւ մեր հոգիներու Պայազիտին վրայ, փոխան քսան կախաղաններու, պիտի կանգնին քսան անդրիներ հերոսացած յեղափոխականներու: Ձեր աճիւններն ու նշխարները մեր սրտերու սկիհին մէջ, յիսուսներու գինովը թրծուած պիտի պահուին որպէս անմահական մասունք: Եւ ձեր անուններն ու յիշատակը, ձեր սէրն ու ձեր սկզբունքը վսեմ, որպէս նուիրական խունկը պաշտամունքի ձեր գաղափարակիցներու եւ հետեւողներու հոգիներու ատրոնշանին մէջ յաւերժօրէն պիտի վառին:

Պաշտամունք քսան սպիտակ անդրիներուն:

ՈՒԽՏԱԻՈՐԻ ԽՕՍՔԵՐ

Գրեց՝ Մ. ՕՇԻՆ

Ես Գսանները անձամբ չեմ ճանչնար, բայց միթէ՞ կարելի է անձանթներ նկատել բոլոր անոնք, որ մեր ցաւերովը տառապեցան, մեր ճեղին Յարութեան երազովը խաչուեցան:

Այդ սրտերը անոնցմէ չե՞ն, որոնք իրենց մէջ ամբողջ աշխարհ մը կը խտացնեն, աշխարհի մը համար կը բաբախեն, իմ և իմ արիւնլուայ Հայրենիքիս ցաւերը այդ աշխարհին մէջ են:

Ուխտաւորի ջերմեանդութիւնով, սրտի անօրինակ և անբացատրելի մղումով մը Պայազիտ երթալ ուզեցի, Պոլիս գալուս յաջորդ օրն իսկ:

Գրիստոնէական Հաւատքի ուխտագնացութիւնը չէ, այլ Գաղափարի, այն գիտակից ու զօրաւոր Հաւատքին, որուն քարոզիչ առաքեալները Նոյնքան ներշնչւած և համոզուածներ էին, որքան շատ մը մարգարէներ, իսկ շատ աւելի խիզախ ու ինքնուրաց էին, որքան չեղաւ Նոյնինքն Նազովրեցին՝ Գողգոթայի վերելքին կամ խաչին վրայ: Անիկա ինչ դժարութիւնով էր խաչը տարաւ, և մէկ գաւաթ քաղաքը ըմպելէ առաջ ինչքան դառնօրէն բացազանչեց, մինչ մերինները տարիներ շարունակ խաչերուն էն՝ ծանրը տարին և դառնութիւններուն էն՝ դառնը քամեցին ցմբուր: Իրաւ է թէ իրենց Մայր Հողը խելայեղօրէն սիրեցին, կապեցան անոր, բայց երբեք չյօժարեցան գերին դառնալ, կապել և

նոր, երկրպագել ու ցածնալ...: Այդ ազնիւ հոգիները եթէ խոնարհեցան ամբոխին մէջն իջնալով, բայց մոռցան անոր ճղճիմ հաշիւները, մոռցան և ինքզինքնին, ի տես Գաղափարի տարբուհիին, որուն խենթ սիրահարներու պէս փաթթուեցան, վերջապէ՛ս ճերմակով պսակուելու համար...

Ձէ՞որ եղիան ալ ըսաւ:

— Ամէն ինչ որ կը գաղաթանայ, ճերմակով կը պսակուի:

1915 Յունիս 15 ի գիշերը ճերմակ շապիկներով պսակուեցան մեր Գսանները, այդ գեղեցիկ Գաղափարի սիրահարները, ազատութեան տարփուհիին երկրպագուները: Բայց ափսո՛ս, այդ առինքնող, աստածային Դիցուհին յաճախ որքա՛ն արիւնառու և անկուշտ է: Ինչ զգլխիչ է անոր սէրը և ինչ երկար անօր քունը: Անիկա թեւերը կը բանայ, իր ծոցին մէջ խեղդելու համար:

✱

Մռայլ և արտում զգացումով մը ուղուեցայ Պայազիտ: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչու և ի՞նչպէս գացի: Ատիկա ենթակայ—հաւատացեալի տեսակ մը շարժումն է, թէ ոչ այն բաղձացած սէրը՝ որ կը տառապեցնէ:

Il est plus fort que moi.

Ձէ՞ որ կը սիրենք սիրոյ թախիծը, կը սիրենք մեր վիշտը, երբ մանաւանդ անիկա գեղեցիկ և հպարտ է, որպիսին է Քսաններունը:

Երթալ Պայազիտ, յուզուելու, տխրելու և չար բախտը անիծելու թէ ոչ ցաւագինօրէն անդրադառնալու համար սիրալի յիշատակներուն, կեանքի անհանգուրժելի խեղկատակութիւններուն, կամ ենթարկուելու համար տխուր ու սինիք հեգնութեան մը: Խորհիլ թէ՛ մեր բոլոր գեղեցիկ ու ազնիւ հեգնութեան հրէշայիններու պիտի զոհին. թէ՛ մեր գաղափարները հրէշայիններու պիտի զոհին. թէ՛ մեր կեանքը ոճրագործ ձեռքերու խաղալիքն է... որ օր մը կարմիր ֆարթիւով մը կրնայ եռտառնի մը վրայ անշարժ կախել, ինչպէս ծաղիկ մը՝ գրգռի մը վրայ, կամ պատկեր մը պատին վրայ...:

Ամէն հոգի իր քաբրիսներն ունի:

Պայազիտ ուխտի երթալ ուղեց հոգիս, թիթեռնիկի մը պէս, որ լապտերին լոյսին կը մօտենայ, կարծես այրելու համար իր թեւերը:

Կրնայ հոգին թիթեռնիկ ըլլալ, կամ հրեշտակ, չեմ գիտեր, բայց մարդկօրէն խորհելով, հրէշներու ճիրանին տակ տուայտող հոգիներ կը սիրեն թաղել իրենց մահկանացուի փոքր վիշտը՝ անմահներու վիշտին մէջ, նեաւիլ եղազներուն կամ ինքնամոռացութեան գիրկը: Եթէ ատիկա երջանկութիւնն իսկ չէ, գոնէ դժբախտութենէն տարբեր բան մըն է:

Բասներու պէս, կեանքի տարրական իրաւունքէն զրկողները, մեր մէջ կըստեղծեն անբռնաբարելի, անսահման ազատութեան մը տենջը, լաւագոյն կեանքի մը հեռապատկերը: Հոգ չէ թէ կարճատեւ ըլլայ այդ պատրանքը:

* *

— Պայազիտ... պոռաց վաթմանը:

Ուշաբերելով վար իջայ հանրակառքէն: Մինարէի մը ճիշտ դիմացն էի: Այլ կարելի չէ երազել, Դաժան իրակառութեան առջեւն էի: Կանգ կ'առնեմ իմ երազներուս հետ, գլխէն զարնուածի մը, կամ զնդասեղով տախտակին դամւած միջատի մը պէս: Դիտեցի մինարէները, աշուր ոճի իրեն այդ լուռ վկաները: Անոնք ինծի թուեցան ահարկու և ամբարտաւան: Չեմ գիտեր թէ երկիրէն՝ երկինք բարձրացող օրհնութիւնն է այդ, թէ ոչ երկնքին կողմն ի վեր միտուղ անէծքը: Տարբերութիւն չընեն: Որովհետեւ սա անպիտան աշխարհին մէջ չհասկցանք թէ ո՞րն է անէծք, և ո՞րը օրհնութիւն: Որովհետեւ մարդիկ օրհնութիւնով կը դործեն զարհուրելի ոճիրները, և անէծքով կը պաակեն պատաւական հերոսները... Այս ուրաւկանը մտքէս և աչքէս հեռացնելու համար թողուցի մինարէները, ու պարտէզի կանաչութեան և ծաղիկներուն մօտեցայ: Բայց անոնք տխրութիւն բուրեցին: Յանկարծ այն տխուր մտածումն ունեցայ որ՝ այդ ծաղիկները անկուած էին անոնց կողմէ, որոնք ծաղիկ կեանքեր խամրեցուցին, անգին կեանքեր քղքտեցին ալնքալն

վայրագօրէն: Ես այդ խամրուած ծաղիկ կեանքերուն խնկելի յիշատակին ուխտի էի եկեր, առանց խուսկի և ծաղիկի: Կեղծիքի ծնունդ են ատոնք, և յաճախ, դարշահոտութիւններ մոռցնել տալու համար:

Ծաղիկներուն մէջտեղը վայրի գազան մը կայ, քարացած, բերանը բաց կատողածի սարսափելի երկույթով մը, որ սարսափ չաղդեր բոլոր անոնց, որոնք եւրօպական դրախտավայր երկիրէ մը եկած չեն, այլ Տէր Զօրէն կամ Ռէս-իւլ-Սէյէն և որ տեսած են վայրի գազաններէն շատ աւելի արիւնկղակ մարդ—գազաններ, մարդակերպ բորենիներ և վերջապէս երկոտանիներու անվերջ վոնմակը, որոնք անմեղներուն ու տկարներուն ինչքը, պատիւը, կեանքը խլեցին, իսկ վայրի գազաններուն՝ գոյութեան իրաւունքը...

Ու ես, իր հմայքը կորսնցնող այդ վայրի գազանին արգահատաքով մը ըսի.

— Այս երանի՜ թէ քու շուրջի բոլոր մարդ գազաններն ալ քեզի պէս անշարժացած ըլլային հոգ չէ թէ ծաղիկներու մէջ: Պահապան շան մը պէս սպասեն, առանց անցնող դարձողին կարենալ վնաս հասցնելու. ու աշխարհի վրայ, արիւնէն զատ տարբեր բանով կշտանալու վարժուէին:

Կախաղաններուն տեղն էի:

Աղօթատեղի մը, ուր մրմնջելու համար դոց եղած աղօթք մը չունէի: Կարելի չէ որոշ կերպով ըսել թէ ինչե՞ր մտածեցի նոյն պահուն:

Բայց անդրադարձայ որ գիշեր մը Փարամազներու և վանիկներու գեղեցիկ գաղափարները իրենց գանկին, և ձայները՝ կոկորդին մէջ խեղդել փորձեցին մարդամեքենաներ, պարանի մը պրկումով, անշուշտ ի փառս Ալլահին:

Օձի պէս պարաններով խեղդել կարծեցին հանրային խղճմտանքը, աղատութեան ճիշդ և վերջապէս՝ Գաղափարը:

Մեռելաթա՛ղներ, որոնք թաղել կը կարծեն քանի մը թի հոգի տակ՝ ամէն բան: Ու երեւակայել՝ որ՝ ատոնք հոգիի անմահութեան ալ կը հաւատան:

Արդարեւ եթէ այդ բանը կարելի ըլլար, անոնք որչա՛փ հանգիստ եղած պիտի ըլլային, իսկ մենք՝ որչա՛փ անտարբեր...

Տարիներ ետքը՝ անոնց գաղափարները կը տանջեն մեր երեւակայութիւնը, անյեղելի ճշմարտութիւններ կը ցցւին մեր գէտ, ու կը ցնցեն մեր էութիւնը, անշուշտ բսելու համար թէ Քսան կախողները՝ զիրենք կախողներուն կարծածին պէս կեանքէն՝ յաւիտենական մահ չէ որ գացին, անոնք մոռացութեան անդունդին մէջ չեն մնար, այլ փառքի բարձունքի մը վրայ, եւ երգւընցած սերունդ մը կայ, որ դէպի այդ բարձունքը կ'ուղղուի:

Երբ մարդիկ յաւիտենապէս փակել կը փորձեն Քսաններու աչքերը, անոնց սուր և հեռատես աչքերը՝ եռոտանիին տակը, և անդէնի սեմին վրայ՝ տեսած ըլլալ կարծեցին նոր հորիզոններ և արշալոյսներ, Այդ իսկ պատճառաւ, ըրին յայտնութիւններուն է՛ն գեղեցիկը, երազներուն է՛ն անուշը, և հեգնութիւններուն է՛ն դառնը:

Եւ հիմա մինք՝ «կաթիլ կաթիլ մեռնող»ներս, նոր հորիզոններէն, նոր արշալոյսներուն հետ կուգենք ողջունել Պէննէին Վիսան հազարներ» ու յաղթանակը...:

ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐ

Գրեց՝ ՎԱՀԱԳՆ ԻԶԳԱԼԱՅԵԱՆ

Քսան կախողներ...

Սէնյաօլ մըն են այս երկու բառերը, հանգրուան մը՝ ազգային մեծ իրադարձութեան մը պատմութեան մէջ:

1915 Յունիս 2:

Սուգի ու անէծքի սեւ թուական մը, երբ Պայազիտի հրապարակին վրայ քսան կտրիճներու կեանքը կը խլուէր բռնակալներու կողմէ:

Ո՞վ էին այդ կտրիճները:

Կեանքի շահամոլ ճղճիմութենէ բարձր կանգնած հսկաներ էին, որոնք անձնուրաց զոհաբերութեամբ մը, ժողովուրդի ճնշուած զանգուածին, անոր ծովածաւալ վշտին ու տառապանքին հետ ապրիլ և տանջուիլ փորձեցին:

Տիտաններ էին, որոնց կեանքը նուիրումն էր համակ՝ մեծ իտէալին, որ կ'առաջնորդէ ստրուկ ժողովուրդ մը այն կատարները, ուր կը կերտուի անկէ խլուած ու յափշտակուած ազատութիւնը:

Ձինջ ու մաքուր գաղափարի մշակներն էին, որ բարձրացան ու բարձրացուցին իրենց հետ հասարակութիւնը, պատրաստելով զայն կռուի ու պայքարի, ընդդէմ բռնակալ տիրապետութեան:

Եւ պատմութիւնը անհաւատալի կտրիճներու կեանքը իբր օրինակելի դաս կը կտակէ անոնց յաջորդող սերունդին, որ ամէն անգամ ակնածանքի ու յարգանքի նուիրանքան զգացումներով միայն պիտի յիշատակէ զանոնք:

Կեանք մը, սակայն, որ իր հետ կ'օղակէ ու կը միա-
ւորէ ամբողջ շրջանի մը արիւնոտ պատմութիւնը: Յար-
գանքի ամէն յիշատակութիւն անոնց մասին, վերջիշուծը
ընել կուտայ հայ յեղափոխական շարժումին՝ իր բոլոր դըր-
ուագներով:

Ակամայ մեր աչքին առջեւ կ'ուրուագծի բռնակալական
այն շրջանը, երբ սարուկ ժողովուրդը մը կը ճնշուէր ու կը
հալածուէր: Խուճը մը հերոսներ ըմբոստութեան շեփորը կը
հնչեցնէին, և յեղափոխական ալիքներ կը յառաջացնէին,
հրաւիրելով հայ ժողովուրդը մեծ ու օրհասական կռիւի:

Սակայն, պատմական իրողութեամբ յեղափոխական
գործը կը կասէր: Թուրքիան կը մտնէր սահմանադրական
երկիրներու շարքին մէջ: Տարիներ ստրկութեան շղթաներու
տակ կ'ընէր ժողովուրդը մը՝ ազատութեան երազով գինով-
ցած, կ'ողբերուէր ու ուրախութենէն արըշիւ կը մոռնար
ամէն ինչ: Օրուան կարգախօսն էր. Ազատութիւն եւ հաւա-
սարարութիւն: Վերջ պիտի գտնէին այլեւս զուլումներն ու
տանջանքները:

Հիասթափութիւնը շուտով յաջորդեց ասոր: Բռնակա-
լութիւնը կը յայտնուէր նոր եղանակով. Իթիհատի խմբակ-
ցութիւնը կը ձգտէր որդեգրել նոր քաղաքականութիւն մը:
Համարոյթական ցնորքը եղաւ իր ուղեգիծը: Ատանայի ջարդը
բաւական էր անգամ մ'եւս օդը ցնդեցնելու սահմանադրա-
կան ընթացիկ անւանական արժէքը: Թուրքիան կը կըէր իր
նոր բռնակալներուն ձեռքին տակ:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ վերահաս աջ իրո-
ղութեան, պէտք է ճշդեր իր դիրքը: Յեղափոխական յոր-
ձանքները պէտք էր որ դարձնալ փչրէին բռնակալներու
աթոռները: Անհաշտ կռիւ պէտք էր թուրք տիրապետու-
թեան դէմ. պէտք էր անշատել այլ եւս երկու ազգերու
ճակատագիրը իրարմէ:

Ուստի, լայն ու խոհուն աշխարհայեացքով այս կու-
սակցութիւնը մտաւ կռուի ասպարէզ, հեռու կանգնած ազ-
գայնամոլական թթու ըմբռնումներէ, ճգնեցաւ դնել հայ
ժողովուրդը ազգերու մեծ ընտանիքին մէջ իբրեւ իրաւա-

ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԳԱՌՆԻԿ ՊՕՅԱՃԵԱՆ

հաւասար անդամ: Պատմութիւնը եկաւ նուիրագործելու այդ տեսակէտը:

Բայց նախքան այդ, կար անմիջական վտանգ մը: Թաւեադ — էնվէրական տիրապետութենէն յառաջացած վտանգը, որ կ'սպառնար բովանդակ Հայութեան գոյութեան: Յետագայ դէպքերը եկան ապացուցանել զայն:

Հեռացնել այդ վտանգը՝ եղաւ Ս. Դ. Հնչակեաններու վճռական որոշումը:

Դէպ զաւագրական կռիւ: Ահա՛, իր յեղափոխական անմիջական յղացումը:

Կռուի ճամբուն վրայ հանդիպեցան այս հէք քսանները, որոնք կախաղան առաջնորդուեցան բռնակալներու ձեռքով, որպէսզի խաչուի ու կործանի այն ըմբոստ շարժումը, որ սեւ ուրուականի մը նման կը ցցուէր անոնց դէմ:

Կախուեցան անոնք, և հայ բանթէոնին մէջ իրենց հոգիները հանդիպեցան բռնակալներու սարքած մեծ եղեռնին զոհ՝ գաղափարի եղբայրակիցներուն:

Մեղադրանքներ պակաս չեղան անոնց հասցէին. բայց շուտով հռչակուեցաւ այդ մեղադրանքներու անանկութիւնը: Հայ ժողովուրդը ոչ միայն արդարացուց անոնց ընդգրկած ուղին, այլ քսաններու շիրմին առջեւ երկիւղածութեամբ ծունր եկաւ, և ըմբռնեց, որ անոնք ընդգրկած էին էն՝ ուղիղ ճամբան, որ պիտի առաջնորդէր հայ ժողովուրդը դէպի իր ազատութեան հանգրուանները:

Այդ քսան կախաղանները՝ հազարաւոր ու միլիոնաւոր անմեղ արիւններու մէջտեղ իրենց խրոխտ կեցուածքով, կոթողներ են, որոնք սերունդէ սերունդ պիտի պատմեն հայ մարտիրոսագրութեան շարանը՝ իրեն էն սրաառուչ ու աղետարչ գրուագներով. պիտի խօսին վայրագ բարբարոսութեան ոճիրներն ու նախնիները՝ իրենց քստմնելի ու նողկալի դէպքերով, և այդ բոլորին հետ պիտի փառաբանեն յաղթանակը այն դատին, որ ձեռք բերուեցաւ կռուի ու պայքարի գաղափարի մարտիկներու արեան գնով:

Անոնք իրենց կախողաններու վրայէն մէկ կտակ միայն թողուցին հայ ժողովուրդին, մեծ վեթերանին — Փարամազին — բերնով:

Խիզախ յեղափոխականը՝ իր վերջին ընդդիմա-
ցուց հայ ժողովուրդը թուրք էնթրիկներէն, և այն բոլոր
մերկացումներէն, որոնք մօտալուտ անկումը պիտի պատ-
րաստեն անոր:

Այս օրերուն մէջ, երբ նման մտքեր չընդհատ առնել սկը-
սան մեր մէջ, կախուողներու այդ կտակը լսել կը թեւադ-
րենք:

Զգո՛յշ հայ ժողովուրդ այդ խարդաւանանքներէն:

Քսանները յուշարարներն են, իր փորձութիւններով լի
անցեալի արիւնոտ պատմութեանդ, և առաջնորդ ապագայ
ուղիիդ:

Հետեւէ՛ անոնց ձայնին, որ քեզ կ'ուղղուի իրենց
պատկանած կուսակցութեան բերանով:

ՄԵՐ ՎԵՐՋԻՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Ն ԱԽԱՎ ԿԱՆԵՐԸ

(ՎԱՆԻԿԻ յիշատակին)

Գրեց՝ ՏԻԳՐԱՆ ԶԱԻԷՆ

Մեր քաղաքական կեանքին մէջ խոշոր դեր մը կատա-
րած կուսակցութիւններէն մէկը՝ «Ս. Դ. Հնչակեան կու-
սակցութիւնը» կը յաւերժացնէ յիշատակը իր խումբ մը
գործիչներուն, զոր նահատակեց իթթիհատական վրէժխնդ-
րութիւնը՝ բռնի մահով մը:

Կային զոհերուն մէջ այնպիսիներ, օրինակ, Գեղամը
կամ Վանիկը, որոնց հոգին մաքուր էր ինչպէս՝ շուշանը,
պայծառ՝ ինչպէս բիւրեղը, քնքուշ, ինչպէս կուսական
ժպիտը, բայց հզօր ու խանդավառ, ինչպէս հոգին անոնց,
որ յղի է աղատութեան, եղբայրութեան, ընկերային ար-
դարութեան փոթորկալից խէտալով:

Խեղճ Վանիկ ...

Աչքիս առջեւ կուգայ հիմայ իր քաղցր, արտայայտիչ,
եղբայրական դիմագծութիւնը:

Աչքիս առջեւ կուգան հիմա, թափօրով, իր թանկագին
ձիրքերը, իր անաղարտ յատկութիւնները մարդու ու գոր-
ծիչի, շիտակութիւնը, երիտասարդ աւիւնը, գաղափարի
անձնւիրութիւնը:

Ան անկարող էր եղեռնահան ատելութեան շէպի նոյն-

խակ իր ռիսկերիմ թշնամիները. ա՛յնքան մեծ էր իր մէջ բարութեան, վեհանձնութեան, ասպետական ոգիին ուժը:

Ու կը մտածես. ո՛րքան ատելութեամբ, ո՛րքան վրէժ-խնդրութեամբ, ու չարիքի ի՛նչ անդիմադրելի պէտքով մը լեցած ըլլալու էին, իր դատաւորները, որպէսզի քաջութիւնն զգային իրենց մէջ դատապարտելու զինքը...

Վանիկը կորսնցնողը եղաւ նամակ մը:

Նամակ զոր գրած էին իրեն Բարիդէն, Հնչակեան կեդրոնէն, առաջարկելու համար պաշտօն մը:

Իրաւագիտութեան ուսանող էր ինքը հոս, շրջանը նոր աւարտած:

Իր խոտալն էր երթալ Լոյսի քաղաքը, կռելու համար իր միտքը մեծ դադափարներու սալին վրայ, կոփելու համար իր կամքը՝ մեծ կիրքերու հնոցին մէջ:

Կուղէր երթալ Բարիդ, Բայց հրաւէրը չէր փորձեր ամենեւին զինքը:

Կը փափաքէր ազատ զգալ ինքզինքը: Ազատ՝ հասունացնելու իր մտածումը իր բնական հակումներուն համաձայն, ազատ՝ զօրացնելու իր համոզումը՝ կատարեալ անկախութեան մէջ:

Բայց կը պակսէին իրեն միջոցները՝ երթալու համար Բարիդ իր փափաքած պայմաններուն մէջ:

Բացաւ ինծի իր սիրտը:

Ես չկրցայ օգտակար ըլլալ իրեն, դժբաղդաբար, իմ խորհուրդներովս:

Քէօթէնձէի ժողովէն յետոյ էր:

Ու օր մըն ալ քակւեցաւ ձերբակալութիւններու կծիկը, բորենիներու պետին՝ Թալէաղի դէմ դաւադրութեան ամբաստանութեամբ:

Բռնեցին նաեւ Վանիկը:

Վանիկը դաւադիր: Երբէ՛ք:

Ոչ թէ անոր համար, որ անընդունակ էր ինչոր յեղափոխական ժեստերու: Ո՛չ:

Վանիկը կարելի էր օրինակ ցոյց տալ նոյնխակ անձնադոհութեան:

Եւ յետոյ, ո՞վ է ըսեր թէ յեղափոխականութեան միակ վկայականն է ռուսըն ու հրացանը:

Եթէ այդպէս ըլլար, պէտք է յեղափոխական հռչակէին բոլոր անոնք, որ կը գործածեն ռուսը ու հրացան:

Հնդհակառակը, ռուսըն ու հրացանը լծակն են ոչաքսիօնի՝ յետադիմութեան՝ երբ չեն պայթիր ճիշտ բոլէին, հոգեբանական բոլէին:

Վանիկը յեղափոխական էր, իսկական յեղափոխական, որովհետեւ յեղափոխական էր իր ուղեղով, իր ըմբռնումներով, այսինքն կրնար ղեկավարել յեղափոխական մտածումը, ինչպէս ժեստը:

Ու Վանիկի մահը եղաւ հպարտ ու գեղեցիկ, ինչպէս էր իր կեանքը:

Ան մեռաւ քաջութեամբ, ինչպէս վայել է հերոսին՝ արհամարհելով մահը. գամելով դատապարտութեան անարգ սիւնին՝ իր դահիճները, որ միամտութիւնն ունէին սպաննելու իր ըմբռնութեան անմահ դադափարը, իր դիւրարեկ ու վաղանցուկ մարմինն մէջ:

Ես կրնամ, ուրեմն, վկայել հոգիովս, որ անմեղ էր Վանիկը. և իր դատաւորները բարձրացնելով զինքը կախաղան, գործեցին անարդարութիւններուն է՛ն անարգն ու է՛ն վայրագը:

Տալով իրեն անպարտութեան այս անօգուտ վկայութիւնը, մտքէս չանցնիր զանազանութիւն մը հաստատել իր դժբաղդ ընկերներուն մէջ:

Եթէ չեմ խօսիր միւսներու մասին, անոր համար է, որ չեմ ճանչնար զիրենք պէտք եղածին չափ կամ ամբողջովին:

Եթէ ծանրացայ Վանիկի պարագային վրայ, ապացուցանելու համար է, թէ Արդարութեան ի՛նչ գիշակեր ըմբռնում կը սաւառնէր այն դատարաններուն վերեւ, որոնք կոչւած էին դատելու այս երկրին քաղաքացիները:

Այդ ըմբռնումը հասաւ արգէն կատաղի խենթութեան, երբ պայթեցաւ տիեզերական պատերազմը, ուր մարդակեր բորենիները փչուած զգացին վանդակներէ այն դառազե-

ղին, որ կը բանտարկէր իրենց չարագործ մոլեգնութիւնը:

Ս.Դ. Հնչակեանքոսան կախւողները եղանապարզապէս նախա-
վկաները այն ցնորեցուցիչ, այն անկարելի մարտիրոսագրու-
թեան, որ բարձրացաւ, արիւնի, աւերի, սուգի թաթառի
մը պէս, այս վերջին չորս անիծւած տարիներու ընթացքին,
ու ընկաւ հայ ժողովուրդին կեանքին վրայ, որ ընկղմած էր
արդէն մահւան, արհաւիրքի ճիչերու մէջ...

Ահա՛ ինչու իրենց յիշատակը կը խռովէ ու կը խան-
դաղատեցնէ մեզ...

ԾԱՆՐ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գրեց՝ ԼԵՒՈՆ ԹԻՒԹԻՆՃԵԱՆ

1915-ի գարունին էր:

Օսմանեան ուսանողութեան և աւարտականներու հետ
ութ հարիւրէն աւելի հայ երիտասարդներ, 19—27 տարե-
կան, խոստմաւից, եռանդուն ու պատրաստուած, լեցուած
էին զինւորական վարժարանը և կը պատրաստուէին իբրեւ
թարմ ուժ, եռանդ մտցնելու օսմանեան կազմալոյծ բանա-
կին մէջ:

Այդտեղ էին Պօլսոյ և թէ Եւրոպայի ուսանողական
ղանազան ֆուայիներու բոլոր խմբակները, երիտասարդ
նորածիլ ուժեր, որոնք գրական թէ հասարակական կեան-
քի մակերեսը կսկսէին բարձրանալ իբրեւ նոր գունաւո-
րումներու, նոր ցնցումներու և լոյսերու ուրախալի թր-
թիւները:

Եւ բոլոր մտաւորական այդ խմորումները, բոլոր հա-
ճելի ու գեղարուեստական մտերմութիւնները, որոնցմէ պի-
տի հասուննար մեր վաղուան մշակոյթը, ցրուեր, լուծուեր
և դադրեր էին ձուլուելու համար Հայրպիշի դռնէն ներս,
որպէսզի կեանք տան ուրացող և անհարազատ ու դաւա-
ճան «օսմանցիութեան» հարենիքին պաշտպանութեան գոր-
ծին:

Ես այս ամենը վերյիշեցի անցեալ օր «Կայծ»-ի մէջ
կարդալով «Կայծ-ի պատմութիւնը» յոգուածը, յիշեցի այդ
ուսանողական խումբը, ինչպէս նաեւ միւսը, «Երկունք»-ի

շուրջ հաւաքուած դաշնակցական ուսանողութիւնը, բոլոր ընկերներ, միեւնոյն բեմերուն ունկնդիր և կենսունակ:

Ինծի համար դառն ու թախծազին էր վերլիշել այդ ամէնը և տակաւին շատ ախուր վշտեր, անձնական ապրումներ, որոնք կապուած էին այդ անցած գացած օրերուն, այդ մորմոքելի յիշողութիւն դարձած բարեկամներուն մասին...

Անցողակի «Կայծ»-ի յօդուածին մէջ, յիշուած էր Վանիկին անունը, կապուած թերթին հիմնադիր ուսանողներու օգակին մէջ, և ինչպէս չյիշէի ես այդ պատանին, ինչպէս չյիշէի անոր յաւէտ հեռացման օրը... և մէջ մըն ալ երեք ամիս յետոյ զարհուրելի կախաղանը, որ անոր մարմինն անշնչացուց իր 20 նահատակ ընկերներուն հետ միասին:

*
*
*

Երեք տարի առաջ, նոյն օրերուն էր. Հարպիյի զուարթ ըրջանակին մէջ վարժարանի բոլոր ուսանողութիւնը մարզանքի ելած էր: Մեր մօտ, իր ջոկատին մէջ կեցած էր Վանիկը. մեր տրամադրութիւնը ուրախ էր, շուրջերնիս մեծ քաղքին զուարճալի աղմուկը և գեղեցիկ հետաքրքիրները...: Յանկարծ մեղի կը մօտենայ զինւ. ոստիկանութեան պաշտօնեայ մը (գանուէն). թուղթ մը կը ներկայացնէ ջոկատապետ սպային և այս վերջինը թուղթը կարդալէ յետոյ կը կանչէ.

— Գեղամ էֆ.!

Վանիկը դուրս կուգայ շարքէն:

— Ձեզ կանչած են, կըսէ սպան, կարող էք երթալ, հետեւեցէք պաշտօնեային:

Կասկածը կը մտնէ մեր օրտերը: Հնչակեանները ձերբակալուած են: Վանիկը Հնչակեան է. սարսափելի ամբաստանութիւններ կան... Կը վախնանք իրեն համար:

Վանիկի Դաշնակցական ընկերներէն մէկը կը մօտենայ իրեն և կը հարցնէ ցած, թէ արդեօք ոեւէ խնդրի մը մէջ կապ ունի: Վանիկը կը դառնայ մեղ.

— Ոչ մէկ բանէ չեմ կասկածիր, — կըսէ ան, կերեւայ թէ Հնչակեաններու խնդրին համար է իսկապէս անշուշտ

պարզ հարցաքննութենէ մը յետոյ ինծի կը ձգեն, և ձեռքի բարեներէ յետոյ երեկոյեան միանալու խոստումով կը հեռանայ:

Կը տեսնեմ տակաւին իր սիրելի սիրուէթը, զանուհին ետէն, որ կը դառնայ Հարպիյին մեծ դռնէն անցնելու համար. ու անկէ յետոյ ամիսներ ոչ մէկ լուր իրենցմէ...

*
*

.. Զարհուրելի լուրերը մեզ կը հասնին Պուլկարիա, յեղակարծ ու ընկճող լախտի հարուածներ. յուլիս ամսին է. կախաղան, աքսոր, ջարդ, ահա մեր մտաւորական դէմքերու հաւաքական բնաջնջումը. ահա այն ծաղիկ երիտասարդութեան գերեզմանը, ուրկից մազապուր զերծած կրտսերներս իզուր կը թափառինք օտար հորիզոններ, իզուր փրշտուելով մեր բնականօն հասունացման ֆուայիլները՝ մոխր դարձած, մենք ալ ցոխ ու խամրած...:

ՅԱՐԳԱՆՔ ՔՍԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ Պ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ...

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ ընկերները՝ երբ յուշարձանով մը կը պատրաստուին իրենց յարգանքը արտայայտել կախաղան բարձրացող քսան նահատակներու յիշատակին, պարտք կը համարեմ, մարքսիստական մէկ ուրիշ կուսակցութեան որպէս անդամ, յարգանքի քանի մը խօսքեր ընել զոհարերուած արիւններուն համար, շատ տկար զգալով ինքզինքս, յաւերժացնել ժողովրդական այդ անկաշառ գործիչներու պաշտելի յիշատակը: — Քսաններ՝ կասխաղաններու վրայ: . . .

Հայ կեանքը, մեր յեղափոխական պատմութիւնը, շատ ունի արձանագրած նմանօրինակ արիւնոտ էջեր: Շատ ու շատ է շարանը կախաղաններու, մեր իրականութեան մէջ: Սակայն այս քսանները ճիշդ մէջտեղը կը կանգնին վերջին հրէշային տրամին, խորհրդանշելու համար հայ իտէպիստական և յեղափոխական ոգին, իրենց կրած զրկանքներու և ճնշումներու պատմութեամբ և վերջապէս իրեն տարած պայքարի յաղթանակով: . . .

Այսօր, պատմական այս օրերուն մէջ, երբ յետադարձ ակնարկով մը կը վերադառնանք դժոխային այդ հին օրերուն, աւելի քան եւս պայծառ, մեր աչքին առջեւ կը ներկայանան յեղափոխական մեր անխոնջ մարտիկներն ու նահատակները, որոնք տասնեակ տարիներ բռնակալութեան ալիքներուն դէմ մաքառեցան անօրինակ ոգեւորութեամբ, և կերտեցին հայ ազատագրական՝ կռիւը կազմակերպուած կերպով:

Այս դոյզն յարգանքը որ կուգանք մենք արտայայտել մեր գաղափարակից նահատակներու յիշատակին, արդիւնք է այն գործունէութեան, որով անոնք անշահախնդիր խոյանքով մը, պատրաստեցին գերեզմանը Արեւելքի միջնադարեան կարգերուն և հոգեւարքի մէջ տապալակուող աւատականութեան: Այս քսանները անդամներն են այն կուսակցութեան, որ ծնունդն ըլլալով կեանքի յառաջագէտ՝ պայմաններուն՝ հրապարակ կուգար իր ազգային որոշ ըմբռնումներով, իրեւա արտայայտիչը Հայ աշխատաւոր դասակարգի քաղաքական իտէալներուն և անոր դասակարգային ազատագրութեան: Հայ աշխատաւորութեան այս կազմակերպութիւնը իր յառաջընթաց գաղափարներով, կ'ուզար հաստատել դասակարգային զիտակցութեան սկզբունքները և ազգային ազատագրութեան խանդավառ տենչանքները, հայ իրաւագիտիկ զանգուածներուն մէջ:

Այսպէս, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, միջազգային տեսական մտածողութեամբ չէր միայն որ մեր մէջ կը յայտնուէր, այլ գերազանցօրէն իր գործնական աշխատութիւններով: Ան մարքսիստական տեսական մտածողութեան հետ զուգընթաց, յառաջ կը տանէր Ազգային յեղափոխական մասսայական շարժումները և պատրաստելով հայ ժողովուրդը յեղափոխական կռուի, անոր կուտար բարոյական առողջ ըմբռնումները իր բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ և կը ձգտէր առաջնորդել զայն, մարդկային ազատութեան այն հանգրուանը, որ Սոցիալիզմ անունով նուիրադործուած է:

Չէ կարելի երբէք ուրանալ այն դերը, զոր ունեցաւ յեղափոխական այս կուսակցութիւնը, որ տարիներ շարունակ ղեկավարելով մեր հասարակական, քաղաքական կեանքը այնքան հեռատես քաղաքականութեամբ, հայ ժողովրդի ազատագրութեան համար թափուած այս աշխատանքը վերածեց այսօր կենդանի գործի մը:

Ահա՛ այս կուսակցութեան ծոցէն ծնած են այն քսան նահատակները, որոնք սնած ու դաստիարակուած ամենու-

րեք տենդորէն ծաւալուող ընկերվարական առողջ հիմունքներով և պատրաստուած գիտական սոցիալիզմի և Մարքսիզմի գաղափարաբանութեամբ, առաջին անգամ ընդունվելով ան պատրաստելու հայ աշխատաւորութիւնը համամարդկային ճշմարիտ ազատագրութեան կռուին համար:

Անոնք արհամարհեցին կեանքը և կենդանի զոհ մը դարձան իրենց խտէլին: Չվարանեցան անոնք կախաղաններուն վրայէն խիզախօրէն արտասանել իրենց վերջին կամքն ու կտակը:

Մեր յարգանքը այս քսաններու հանդէպ պիտի ըլլայ մեր կենդանի գործը, մեր պատասխանը այդ հրաւերին: Անոնց յիշատակին առջեւ ամէնքս ալ կը խոնարհինք և կ'ուխտենք որ պիտի հետեւինք իրենց կոչին:

Հանգիստ Ձեր ոսկորներուն, նահատակ ընկերներ, թող հրճուի Ձեր հոգիները, որովհետեւ կախաղանները անդօր եղան մեռցնելու Ձեր գործը: Հայ ժողովուրդը իր աննկուն պայքարով պատրաստ է քալելու Ձեր արիւնոտ ճանապարհէն:

Հանգիստ Ձեզ:

Յարգանք Ձեր սուրբ յիշատակին:

ՔՍԱՆՆԵՐԸՆ՝ ԵՐԿՈՒՔԸ

Ուսումնային ու անճաման

ՎԱՆԻԿԻՆ-ՓԱՐԱՍԱԶԻՆ

Երկի դածօրէն ու պաշտումով՝

Ա. ՍԻՐՎԱՆ

Անոնցմէ, որոնք կեանքերնին տուին օղակարկառ անթեւ խաչերուն վրայ, այդ սեւ խաչերու քսան ճերմակ խաչեալներէն երկուքը մանաւանդ, մաս մը տարած են հետերնին իմ սիրտէս, ու իրենք, իրենց մեծ սիրտէն ու վեհ հոգիներէն բան մը թողուցած են միտքիս, սիրտիս մէջ, անջնջելի ու անմեռ:

Եւ արդէն երկա՛ր ատեն իմ սիրելիներուս մահէն վերջ, ես կասկածած եմ անոնց չգոյութեանը, մեռնելուն: Ի՞նչ է մահը: Մարդուն նիւթական անհետացումը: Է՛հ, որքա՛ն ճզճիմ ու փոքր հաշիւ արդարեւ, քանի որ կ'ապրի յիշատակը:

Այսօր ալ ահա, կարծես դժուար է ինձ համոզուիլ իրականութեան մը՝ որ դառն է ու անողոր:

Իրենց զմայլելի վեհութեանը մէջ, Փարամազն ու Վանիկը, կը կանգնին ճակատը քսաններու դժբաղդ՝ այլ անմահ շարանին, ո՛չ թէ անոր համար որ ես գիրքնք աւելի մօտէն վայելելու հոգեկան անկորնչելի ու վսեմ գոհունակութեամբ մը կրնամ հրճուիլ այսօր, այլ՝ որովհետեւ անոնք, Վանիկն ու Փարամազը, տիտաններն են իրապէս անցնող այդ վսեմ փաղանքին, և ամենէն հզօրները ու պաշտելիները՝ իրենց հոգիովն ու սրտովը:

Եւ ճիշտ ատոր համար է թերեւս որ այդ եղբրական՝ այլ հերոսական մահացումը ա՛յնքան կսկիծ կուտայ հոգիներուն անոնց՝ որ ծանօթ են իրենց : Վասն զի չի ճանչցած արժէքներու մասին՝ կը հիանաս, կ'ափսոսաս սրտիդ մէջ, ու կը պաշտես զանոնք՝ երբ մօտեցած ես անոնց հոգիներուն :

Այսպէ՛ս ահա, կեանքիս ամենէն մորմոքելի ու հոժկու կըսկիծը ապրեցայ առաջին անգամ. այն օրը, եղբօրս ու սիրելիներուն մահերուն սե ու կարմիր լուրերէն ալ առաջ, այն սե տարիին սեցած օրին, Յունիս 15ին, երբ Շիշլիի մեր փախտեայ ընկերոջ Արաաշէսի հետ, ողբաձայն կերկերը արձակեցինք՝ զսպուած ու սեղմուած մեր կոկորդներէն, դառնազին ողբը այդպէ՛ս՝ ի լուր քսան արեւներու սարսուղի խաւարումին, որուն մէջ երկու արեւներ սակայն, մէկը հորիզոնէն նոր ծագած, ու միւսը՝ դեռ կեդրոնը անոր, յանկարծ սեփ սե կը կտրէին, անկենդան, պաղ, անլոյս...

Զգուշաւոր ու գաղտնի մեր հեծկտանքը տեւեց երկա՛ր ատեն, վասն զի ոչինչ ունէինք ընելիք այն ատեն, մենք, զինաթափ ու կաշկանդուած, երբ յստակ ճիշ մը ու բարձրագոյն հառաչանքն իսկ արգիլուած էր մեզ :

Ուրանա՛լ կամ մոռնալ ազնուութիւնը միւս հոգիներուն, ու գաղափարի դիւցազնական նուիրումը այն տաանըութին, Աչըգպաշին, Պէնէին, Ռուբէնին ու Երուանդին... յանցանք մը պիտի ըլլար ի հարկէ ինձ համար. բայց որ ես բանամ սրտիս գուռները, ու հոնկէ ցուցնեմ պահիկ մը իմ երկու սիրականներս, այդ թող իմ իրաւունքս ըլլայ այս անգամ :

Գաղափարի միեւնոյն տաճարին երկրպագող այս երկու վարդապետները սակայն, Վանիկն ու Փարամազը, իրենց Ասածոյն միեւնոյն ազօթքը կ'ընէին, մէկը մեզմ ձայնով, մրմունջով, ու միւսը՝ որոտալից, գուցէ՝ սպառնական : Իսկ իրենց պատգամը նոյն շեշտն ու ոգին կը կրէր՝ ինչպէս էր իրենց ազօթքը :

Միեւնոյն տաճարին մէջ եւ միեւնոյն գաղափարին համար երկու հակոտնեայ ուժեր, մէկը իր հեզութեամբ աստ-

ուածային ու զմայլելի, իսկ միւսը իր խրոխտութեամբ բռնկող հրեհ՝ մը յաճախ : Վանիկը յաւիտենական ներողը ու բարեբարոյ, ու Փարամազը հաւատացեալ ռիսերիմ մը բոլոր չարիքներու, ու դաժան մերկացնող մը՝ ամէն կեղծիքի :

Յեղափոխութիւն ինքն էր Փարամազը, մարմնացած վրէժխնդրութիւնը, եւ անձնուբաց տիպար ընկերականը ու ընկերվարականը, որ իր հետ տարաւ հայ ազատագրական ու ընկերվարական շարժումէն կարեւոր մաս մը :

Իր հմայքը շատ հեռուներէն ու շատ տարի առաջ խառնուած էր յիշողութեանը մանկութեանս : Դեռ 97-ին, Վանի ջարդին յաջորդող տարին իսկ, իր մուտքը Վասպուրական, ձերբակալման ու հռչակաւոր դատավարութեան պատմութիւնը լսած էինք մեր մեծերէն :

Եւ սակայն այդ պատմութիւնները ա՛լ աւելի լարած էին այն հետաքրքիր տենչանքը՝ զոր ունէինք այդ յեղափոխականը տեսնելու :

Ու օր մը վայելեցինք զինքը արդարեւ, ըմբոշնեցինք՝ որչափ կրնայինք : Վասն զի ինքը հոգի կուտար ուսանողներուն, ամէն անոնց՝ որոնք իր սկզբունքներուն եւ իր վարդապետութեան մօտէն ծանօթանալ, բան մը ուննիլ կը բաղձային : Փարամազը հիւանդագին վիճակի մէջ զիշերներ լուսացուցած է իր խօսքին ու քարոզին ծարաւ ուսանողներու հոյով մը բոլորուած, ու իր խրոխտ ու հոժկու ձայնը, համոզիչ ու գերազանցապէ՛ս տրամաբանական, տիրապետեց մեր սիրտերուն, կապեց մեզ իրեն :

Ու այս՝ Վանի, Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Ուրֆայի մէջ, բոլոր այն քեզեր՝ ուր առիթը ունեցաւ իր տէրվիչ առաքեալի քայլերը պտտցնել, չարքաշ ու աննիւթական, կէս կուշտ՝ կէս նօթի՝ յաճախ :

Պատմական մաթերիալիզմի այս հոժկու քարոզիչը, այս կորովի ու համոզուած ախոյեանը, որ իր բոլոր դասախօսութիւնները այդ վարդապետութեամբ կը վերլուծէր ու անով կը համեմէր, չունեցաւ վայրկեան մը՝ իր «գրպանի մաթերիալիզմ»ով զբաղելու : Համայնագէտի կուռ հմտութիւնով կը մօտենար ամէն հարցի, գիտական, փիլիսոփայական ամէն

վերլուծումի, զոր կ'ուղղէր իրեն՝ իր գաղափարներուն ծառաւի երիտասարդութիւնը:

Եւ ամէնքը կը գոհացնէր, ամէնքը առհասարակ, և ուսանողը ու բրոֆէսէօրը, մասնադէտը ու համալսարանական: Իր համոզիչ ու յստակ շեշտը մարքսիզմի մասին, բազմաթիւ հակառակորդներ չչմեցուցած է:

Փարամազը՝ մարքսիստ մը հաւատացեալ՝ իր գաղափարներովը, և անխնայական մը՝ իր հոգիին մէջ:

Վա՛յ անոր որ կը յանդգնէր հրահրել այդ մռայլ ու ռիսակալ հոգին: Իր վրէժի փոթորիկը կը պայթէր այդ պահուն, և ինքը կը փնտռէր կարծես գերերկրային ուժեր, Սամսոնի բազուկներ՝ խորտակելու անբարոյութեան և ազատութեան մարդկային ներկայ չէնքը: Ինչքէն ունեւորի զաւակ ու կալուածատէր, և սակայն հրաժարած այդ ինչքէն ու վայելքէն, եկած էր նուիրուիլ պաշտպանութեանը դատերուն՝ բոլոր զրկուածներուն, անիրաւուածներուն, և մաքառելու տիրող կարգերու անարդարութեանց դէմ:

Իր «Ռուկի Վերս» (Չեռքերը վեր) աննման տառով, քաղուած Պաքուի պուրժուական և շանթաժիստ-անարշիտական կեանքէ, իրական ու պայծառ ցոլացումն է Փարամազի հոգիին ու հաւատամքին: Ինքը Փարամազն է որ կը խօսի անոր մէջ, կը քարոզէ, կ'որոտայ...

Եւ իր բիէսին ընտրած հերոսին-Միշային նման, կարծես ինքն ալ ինքնակամ դիմեց դէպի կախաղան, երբ մեծ ոճիւրին բղքոտումը կը ծրագրէր իսլամին ոստանին ու իթթիհատի օճախին մէջ:

Ու հո՛ն, այդ եռաթիւ ցիցին մէջտեղէն ձօճելէ առաջ, Նիմֆիսի իր արդար ու հզօր սուրը երբ կը փշրուէր, ու ինքը ճերմակ հագած աթոռը կը բարձրանար, վերջին անգամ ինչ դառն ու յաղթանակի ինչ անպատու ոգիւնութեամբ խօսած է ան իր ճառը. իր հոյակապ հուսկ բանքը, մահը գրկելէ՝ առաջ, ցնծաշուրթն ու լիաթոք աւետելով իր ցեղին տառապողներուն յաղթանակը մօտալուտ, և անարգանքի հեգնոտ քրքիջը թուքնելով՝ իր մահովը հրճուողներուն...

Իսկ Վանիկը, մե'ր և ամենուն սրբութիւն-սրբո՛ցը հարազատ, այդ ջինջ հոգին ճանչնալու համար հարկ չկայ թերեւս ետ ու առաջ երթալու, պատմութիւնը քրքրել փորձելու: Հարցուցէ՛ք բոլոր անոնց՝ որոնք առիթը ունեցած են մօտենալու իրեն, ու կարգալու անքնութիւնը իր հոգիին, ճաշակելու քաղցրութիւնը իր բնաւորութեան, և վայելելու վնասութիւնը իր սրտին:

Ու այդ ամէնքը, ծեր թէ տղայ, դպրոցական թէ չուկացի, ազատական թէ պահպանողական, շնչակեան թէ Դաշնակցական, ամէնքը մէկ խօսք ունին պաշտումի, աիւնոյն շեշտը հիացումի: Ամէնքը մէկ բերան:

Իրենց անձին վրայ ու իրենց հասարակական կեանքին մէջ գաղափարական որոշ ուղղութեան մը արտայայտիչները ու պայքարողները, ընդհանրապէս չեն կարող արժանանալ ընդհանուրի գնահատանքին և ընդունելութեան:

Վանիկը բացառութիւն մըն էր և՛ այս տեսակէտով, և գուցէ եղական այս տեսակին մէջ: Իր անշեղ ուղղութիւնն ու համոզումը, իր հաստատակամ նկարագիրը զինքը սիրելի բրած էին ամենուն քով, ամէն տեղ:

Ու այս անգամ որ կը գրեմ կատարեալ համոզումով ու առաջնիք իր սրբութենէն ու բարձրութենէն բան մը աւելցնել փորձելու, վատա՛հ եմ նոյնութեամբ կ'ընդունին բոլորը, բոլոր՝ Վանիկը սիրողները, Վանիկը վայելողները, ու հասկըցողները:

Փարամազի նման հաւատացեալ ընկերավարական մըն էր և Վանիկը, իր գաղափարներուն ճշմարտութեանը և յաղթանակին համոզուած՝ մինչեւ իր հոգիին խորը:

Կեանքի մէջ ամէն երևոյթ սովոր էր վերլուծել ընկերային ակնոցով, ինչպէս իր վարպետը: Ու իր այս համոզումները կը ցոլացնէր դիմացինին՝ յստակ շեշտերով, համբերատար ու առինքնող:

Իր հեղութիւնը՝ այնքա՛ն ծանր ընկերական աշխատու-

թեանց հետ, իր համբերատար հոգին, ուղղակի զմայլելի էին, գերմարդկային ըլլալու աստիճան:

Ոչ ո՛ք տեսած է իր բարկութիւնը: Ան եթէ նեղացած ու պոռթկած է երբեմն, այդ ալ մարդկային անարդարութեանց, կեղեքումներու հանդէպ միայն:

Իր անունն ու յիշատակը սրտիս կը պատկանին դեռ մանկութեանս օրերէն, դպրոցական սեղաններէն, որոնց վերջիշումը կը թելադրէ զիս քանի մը տողերու մէջ դարձեալ ոգեկոչել զինքը, խօսեցնել իր սուրբ ստուերը:

905-6-ի ձմրան էր:

Մեր տունին մէջ անքուն գիշերներու տքնութեամբ պատրաստուած խմորատիպ թերթի մը, (որուն աշխատութեանը մէջ ե՛ս ալ բաժին ունեցած ու մատներս ողջ՝ մանիշակ ներկելու վարժուած էի) գաղտնի-ցրուիչութիւնը ստանձնած էր Գեղամը, ձիւնոտ, փոթորիկի գիշեր մը:

— Եթէ կտրիճ ես, հե՛տս եկուք ըսաւ ան:

Ու ցատկեցի առանց առարկելու, ու գացինք միասին, դէմքերնիս բուրդէ վզնոցներ անցուցած, քիչ մը անձանաչելի ըլլալու միտումով կարծեմ: Ու թերթերը՝ յանձնեցինք՝ ուր որ պէտք էր:

Յաջորդ օրը արդէն կը ժպտէինք մենք իրարու դպրոցին մէջ՝ բարեկամաբար, մեզի վերապահուած նախորդ գիշերուան մեծ գաղտնիքը՝ մատնանշելով կարծես:

Ես հպարտ էի իրմով: Ինձմէ երկու կարգ վեր էր ան:

Գասաւթիցներուն չէի բաժնուեր քովէն՝ լսելու համար իր վիճաբանութիւնները: «Մուրճ» ամսագիրը և ուրիշ կարգ մը կարեւոր պարբերականները ու հրատարակութիւնները մեր հաւաքական ընթերցանութեան նիւթը կը կազմէին այդ օրերուն: Իսկ առանձին ընթերցանութեան գրքեր միշտ պատրաստ ունէր ինձ համար Գեղամը, իր մասնաւոր ցուցմունքներուն ու յանձնարարութիւններուն հետ մէկտեղ: «Վէրք Հայաստանի»-ի, «Սամուէլի», «Խենթ»-ի ու «Կայծեր»-ի առաջին վայելքս իրեն կը պարտիմ:

Այնքան զօրեղ եղաւ այն ատեն իր ընկերական կրթիչ ոգիին ազդեցութիւնը իմ վրաս, որ ես, ուսուցիչներէս աւելի՛ կ'ակնածէի իրմէ:

Պատահար մը՝ որ անջինջ է միտքէս:

Երեք կարգ՝ միևնոյն ընդարձակ դասարանը նստեցուցած էին այն ձմրան: Հարկեցուցիչ ննայողութեան մը արդիւնքը թերեւս, դպրոցին համար: Թուաբանութեան դաս չէի՝ սորված ու յանդիմանութիւն լսեցի ուսուցիչէս:

Ես այլայլեցայ ու սարսռացի, այդ անպատրաստ վիճակիս Գեղամը հեռուէն ակնաստիճան ըլլալուն համար լոկ:

Ու այս զգացումիս ազդեցութեամբ, նոյն շաբթուայ դասախօսական ժողովէն խոյս տուի: Ինչպէս ուրիշ օր մըն ալ, նորէն անպատրաստ, զգուշացայ դասի մասնելէ:

Վանիկը հեռացած էր Վանէն, 908-ի գինովութեան օրերուն, բայց իր հոգին մեր մէջ էր:

Ուսանողութիւնը, իր գաւառներէն ու իր գաղափարական հետեւող, իր միջոցաւ կը փնտռէր յաճախ գոհացում՝ իր գաղափարի ծարաւին:

Գեղամը հոս, «Կայծ»-ին հոգին էր, անոր վրայ իր էութեամբը գուրգուրացող:

Հարցեր էր որ կը տեղացնէինք իրեն, դաւառէն, հոգեբանական-ընկերային բարդ խնդիրներու շուրջ, և կը խընդրէինք լուսաբանութիւն, պատասխան:

Խեղճ Գեղամ, կը ջանար գոհացնել, բացատրել, մեկնել՝ որքան գիտէր ու կրնար:

Ու մենք կը շարունակէինք:

Լաւ կը յիշեմ, պատճառարանուած երկար հարցումներ ուղղեցինք «Կայծ»-ին՝ իր միջոցաւ, մօնիզմի մասին, որուն առիթ տուած էին Յ. Գաղանձեանի ոգեհարցութեան մասին գրած յօդուածները, և Բրօք. Մինասեանի դասօթսութեանց առթիւ կազմուած վիճաբանական ժողով մը:

Ուրքան գուրգուրանքով պահած էի մաթէրիալիստական մօնիզմի մասին իր և Կիտուրի ի միասին տուած բացատրութիւնները, հոգիի և նիւթի փոխյարաբերութեանց մէջ՝ մեր տեսակէտին պարզաբանութիւնը:

Իր ուսանողական համակ բեղուն ու աննման նուիրումի կեանքը գաղար չունէր:

Իրեն հանդիպումս Պոլսոյ մէջ, առաջին անգամ, իղձն-

րուս պատկուծը կ'ընդունէի ես: Ձէ՞ որ ան միեւնոյն վա-
նիկն էր:

Բայց, ափսո՛ս, ընդհանուր պատերազմը չուշացաւ զըր-
կելու մեզ՝ զինքը վայելելէ աւելի՛ լիովին, աւելի՛ սըր-
տովին:

Համակերպեցաւ ինքն ալ Հարսիի դալ:

Երախայական լաւատեսութիւն մը՝ պատերազմի տեւո-
ղութեան և Թուրքիոյ չէզոքութեան մասին, զուարթ և
զրօնեցուցիչ մարդանքի չըջան մը անցնել տուաւ մեզ Բան-
կալթիի պատերազմական այդ հսկայ վարժարանին չըջարա-
կերէն ներս, երկու ամսի չափ:

Վանիկը, հոս ալ կը գրաւէր ամենուն ուշադրութիւնը,
իր անհոգ ու բարի կատակներով, իր մտքերովը՝ դէպի զին-
ւորական ասպարէզը:

Ու օր մըն ալ եկած էին հեռացնել զինքը այդ չէնքէն,
առաջնորդելու համար, հոն՝ ուր իր ընկերները ամբողջութեամբ
էին արդէն, իրենց չգործած կամ գործելիք մեղքերուն հա-
շիւը տալու համար մեծ ոճրագործներու:

Թրքական զնդանը մահաբոյր, ցաւազին ու տանջալի
ապաշխարումը եղաւ քանաներուն հետ և Վանիկին՝ իր սուրբ
մեղքերու քաւութիւնը փնտռելու համար կարծես:

Բայց ո՞վ կ'ըսէ որ սուրբը պէտք ունի ապաշխարու-
թեան: Մարդկայնօրէն ունեցած սխալանքներու ու մեղքե-
րու քաւութեան համար, ինչպէս սովոր ենք դատել խել մը
սուրբերու մասին:

Բայց Վանիկը՝ իբր սուրբ, և կեանքովը անրիժ, իրեն
արժանի եղբայրներ ունէր հոն բանտին մէջ, Փարամազն ու
Երուանդը, և սուրբերուն սուրբ իր հայրն ալ՝ Մուրատը,
կեսարիոյ կախաղանին վրայ...

Ի՞նչ կարժէ արդարեւ սովորական ու անփառունակ հո-
գեւարքը՝ մեծ ու փառայեղ հոգիներու համար: Անոնք պէտք
ունին բարձրանալու հասարակ մահերէն վեր, հասարակ մահ-
կանացուներէն վեր, տարբեր մահով մը վերջ տալու կեան-
քին՝ որ, ափսո՛ս, հո՛ս կը վերջանայ արդէն...

Եթէ հարկ է որ ապագայ մեր սերունդը սովորի աղօթք
մը՝ խոչալին ու անձնուիրութեան, այդ մընունջը աղօթքին
պէտք է ուղղէ ան նոր ժամանակներու այս սուրբերուն
արդար և իսկական:

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒՎԻՐԱՆԵՐՈՒՆ

Գրեց՝ Բ. ՄԱՏԷՆՃԵԱՆ

Յարգանք Ձեզ, նահատակ ընկերներ, վեհագոյն գաղա-
փարներու Դո՛ւք Մարտիրոսներ, որ ճշմարտութեան Դրօշը
Ձեր ձեռին՝ ուխտեցիք կռուիլ աղիտութեան և անարդարու-
թեան դէմ: Քալեցիք անյողդողդ, Ձեզ վիճակուած ծանր
խաչը ուսերնիդ՝ մինչև Գողգոթա, հոն զոհարելու Ձեր
կեանքը տառապող հայրենիքի և ամբողջ մարդկութեան
համար:

Ձեր վեհապանծ գլուխները չը խոնարհեցան անարգնե-
րու ձեռքով պատրաստուած կառափնատին առջեւ, Ձեր
խրոխտ հոգիները արհամարեցին ստրկութիւնը և նախընտրե-
ցին մահը՝ կեանքէն:

Յոյց տուիք մարդկութեան այն ուղին, և պայքարեցաք
30 տարիներ անընդհատ, ու հարթեցիք զայն վերջապէս Ձեր
մահումը՝ Մահուան վրայ յաղթական:

Մե՛նք, գաղափարի ուխտեալ զինուորներ՝ պիտի քա-
լենք Ձեր ցոյց տուած շաւիղով Ձեր կտակին համա-
ձայն:

Պիտի շարունակենք պայքարը, նեխած կարգերու և
բռնութեան դէմ, որուն հիմերը Դուք սարսեցիք արդէն, և
մեզ կտակեցիք անոր աւերակներուն վրայ հիմնելու այն գե-
ղատեսիլ չէնքը՝ որուն յատակագիծը այնքան ճարտարու-
թեամբ պատրաստեցիք:

Կ'ուխտենք Ձեր թանկագին ոսկորներուն և բոլոր սրբու-

թիւններու անունով, որ հաւատարիմ պիտի մնանք Ձեր աւանդութեան:

Եւ այն ատեն Ձեր լուսաշող հոգիներն պիտի հրճուին՝ տեսնելով իրենց կիսաւարտ դործի ամբողջութիւնը հիմնուած է իսկական Ազատութեան, Արդարութեան և Հաւասարութեան վրայ:

Յարգանք և փառք Ձեզ, Գաղափարի Ռահվիրաներու:

ՓԱՌՔ ՅԱՂԹՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ

Մի՛ ողբաք ակունց վրայ, որովհետեւ
շինկան վաւերու պիտի:

Անցո՛ւրդ, զնա ըսէ՛ Հայաստանի որ
մեկն ինկանք հոս, իր օրհնակներուն
հայաստակոյ համար:

Գրեց՝ ԵՂՈՒԱՐԻ ՉՈՐՈՒՐԵԱՆ

Անոնք առաջնորդութեան անաղմուկ, և միջադին, դէպի կախաղան, Յունիսի առաւօտ մը, որովհետեւ ըմբոստացեր էին, որովհետեւ համարձակեր էին անիրաւութեան դէմ ծառանալ, որովհետեւ մտածեր և դործեր էին «Անկախ ու ինքնօրէն Հայաստանի մը կազմութեան համար», ինչպէս կ'ըսէր պաշտօնական ամբաստանադիրը:

Ե՞րբ և ո՞ւր տեսնուած է որ անիրաւութեան կուռքերը ներեն իրաւունքի առաքեալներուն: Հաճելի է՞ խլուրդներուն, լոյսը արեւին և կ'ախորժին ազատութենէն բռնապետները: Անոնք համարձակեր էին լոյս պահանջել այս տարաբաղդ երկրին ժողովուրդներուն համար, անոնք յանդգնութիւնը ունեցեր էին ձգտիլ ազատութեան, արհամարհելով մահն իսկ:

Քսան հօգի էին, երիտասարդ ու խանդավառ, եռուն

յոյսերով և ստեղծագործութեան տենչով: Հայութիւնն իսկ էր կարծես, որ եկեր էր, իր ամբողջ դասակարգերով, նեւ տեղու արդարութեան դիմակ հագած ոճրագործներու երեսին, այն ճշմարտութիւնը թէ՛ հայ ժողովուրդը պատրաստ է մեռնելու իր իտէալի յաղթանակին համար:

Հոն էին մտաւորականն ու արհեստավորը, ուսուցիչն ու ուսանողը, առևտրականն ու աշխատաւորը: Անոնք քաղեցին կողք կողքի դէպի բռնութեան խորանը, ազատ մտածումի ժամանակաւոր դամբարանը, մատուցանելու առաջին զոհերը հայկական նորագոյն մարտիրոսագործութեան բազինին:

Չորս երկար տարիներ արգիլեցին դալու ձեր անխառունակ շիրիմին այցելութեան: Անվերջանալի օրեր ապրեցանք Ձեզմէ յետոյ, սպասելով այն ժամին, երբ պիտի կըրնայինք ազատօրէն բերել մեր եղբայրական յարգանքն ու հիացումը այն հողին, որ ծածկեց մեզմէ յաւիտեան, ձեր խրոխտ դէմքերը:

Սակայն, յոյսի եւ անձկութեան այս օրերուն, երբ ուխտի կուգանք ձեր շիրմին, ըսէ՛ք, խօսեցէ՛ք մեր հոգիներուն հետ թէ երբ կ'սկսէր ուրուագծել առտուան արշալոյսի ցոլքերուն մէջէն Պոլսի սիւլէթը՝ իր մինարէներով եւ գըմբէթներով, և երբ կը ծառանային ձեր կաղախանները այդ մթաստուեր ֆօնին վրայ սպառնալից ու վրէժխնդիր՝ քունին ու զեղխութեան մէջ ընկողմանած անարգ քաղաքին վերեւ՝ իբրեւ նոր խաչերը Գողգոթային, որ թաղեց իր չուքին տակ մարգարէասպան Նրուսաղէմը, ըսէ՛ք, այդ եղբրական բոպէներուն, երբ դաւաճան չուանը կ'անցնէր ձեր վզին, չտեսա՞ք շառագունիլը Արեւելքին, հրեղէն բոցերով, չլսեցի՞ք այն աղաղակը, որ կը բարձրանար Մասիսի երկու կողմերէն, տարածուելու համար Հայաստանեայց աշխարհին վերէ, չնը՞մարեցի՞ք ձեր աչքերուն առջեւէն շարքը Հայորդիներուն, որ զէնք էին վերցուցեր Կովկասէն մինչեւ Վասպուրական, Ամերիկայէն մինչեւ Կրիկիա, լուծելու համար ձեր վրէժը և մարմնացնելու այն իտէալները, որոնց խորանին վրայ դուք կը զոհաբերէիք այդտեղ ձեր երիտասարդ արեւը:

Վստահ եմ, դուք ունեցաք այդ միսթարութիւնը:

Դուք ունեցաք տեսիլը այն դեղեցիկ Առաւօտին, որ պիտի ծագէր փոթորկալից դիշերէն յետոյ, որովհետեւ անխուով էիք ինչպէս մրբիկներուն կուրծք աւող արծիւները, պաղարիւն էիք, ինչպէս մահուան դիմագրաւող Լէօնիտասներ:

Դուք չպարտուեցաք, այլ յաղթեցիք, Ձեր ֆիզիքական մահը եղաւ յաղթանակը ձեր դաշափարներուն:

Ահա՛ թէ ինչու, այսօր, երբ ձեր ողջ մնացած ընկերները կուգան յարգանքի արտայայտութիւն մը ընել ձեր աճիւններուն առջև, չունի՛ն արցունք, չունի՛ն ողբ, որովհետեւ դուք ինկաք մահովը քաջերուն:

ԴՈՒԲԷՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Ռ. ՄԱՍ

ԸՄԲՈՍՏ ԷԶԵՐ

ՀԱՅԻ ՊԱՅԱՆՁԸ

Գրեց՝ ՓԱՐԱՄԱՋ

Նորից հիասթափուեց Հայը:

Նորից յուռախաբութիւնը նրա դարեւոր վշտերի պատմութեան մի օղակը դարձաւ:

Բաղկանեան պատերազմը իր յետեւից բերաւ Ռուսելիի ազատումը Ստամբուլի դարեւոր լծից: Անջատուեց Մակեդոնիան, անջատուեց Եպիրոսը և լեռնական Ալբանեան ստացաւ ինքնուրոյն դահլ՝ եւրոպացի թագաւորով: Կատարուեց այն, ինչ որ պատմական բնա-անհրաժեշտութեամբ պիտի դար բաղդը որոշելու այն կառավարութեան, որի միակ ձգտումն է եղել և է իր հպատակներից ճորտեր ստեղծել, իր եւթադանի տակ «ռայեա»ների պարտակատար, հլու հօտեր պատրաստել, և միջոցը այդ ձգտման՝ աւեր, կոտորած Զուլում:

Ազատուեց Ռուսելիի ազգաբնակչութիւնը, իսկ «Ատանաները»՝ Հայի մարտիրոսագորութեան ապօթէ՛ողը, դարձեալ մնաց կայուն, անշարժ վիճակի մէջ:

Եւ նորից նոյն վիշտը, նոյն գալարումները...

Դեռ երեկ էր, հայ ֆէտային հրաժեշտ տալով Մարտիկի, Զաքարեանի... ըմբոստ ոգիներին, զէնքը ձգեց, «Սահմանադրութեան» հիւրը իյէթ, ատալ էթ, մուսավաթ, ուխուվվէթ ստուերանկարի տակ դաշտը իջաւ, մշակոյթի դործիքները առաւ, իր քանդուած տունը, իր անթեղուած օջաղը վերջինելու, կեանքի հրճուանքը ճաշակելու:

Դեռ երեկ էր, Հայը՝ տանջուած համիտեան ուժիմից, փարեց «Սահմանադրութեան» և մոռացութեան տալով հրէշային խժոճութիւնները, նուիրուեց երկրի վերաշինութեան, վերածնութեան շինարար գործին:

Սխալուեց Հայը, սխալուեց արդեօք յանդուգն ֆիտային, երբ «Սահմանադրութիւն»-ից յետոյ գէնքը վայր դրեց քայքայուած երկիրը վերածնակելու մտքով:

Մեր առջեւն է պատմութիւնը՝ ժահրո՞ւ, մռայլ, դժոխային, Հայի Այսօրուան պատմութիւնը — շարունակութիւնը, ճիշտ յար և նմանը նախկինի, իր դարեւոր վշտերի, իր հոգու փլուզումների, իր աւեր ու կոտորածի:

Այո՛, սխալուեց Հայը պատմական անորակելի սխալով, սխալուեց հայ ֆէտային, երբ ոգեւորութեան ազդեցութեան տակ կարողացաւ ինքնիրեն հաւատացնել, թէ Օսմ. Տիրապետութեան տակ, տիրապետութիւն տարուած նեղ ցած ու գծուծ շովինիզմով և իսլամական անհամբերատար աշխարհայեացքով, կարող է պաշտպանուել բաղկացուցիչ ազգերի շահը՝ տնտեսական, հոգեկան, մտաւոր:

Սխալուեց Հայը, երբ «Միտհատեան Սահմանադրութեան» մէջ տեսաւ իր վշտի, իր նեղութեան ու ուժասպառման վերջնակէտը, այն «Սահմանադրութեան», որը իր էութեամբ մի գրգռիչ ազդակ է տիրող պետութեան աստուածպետական՝ Զիլլը - Ուլահութեան, ձգտումներին և հպատակ ժողովուրդների ստորադասման՝ էման էթ - Ուլլահի վիճակի փոխարարութեան մէջ բռնորէն պահելու համար:

Վեց տարուան իր գոյութեան ընթացքում, նա՝ «Սահմանադրութիւն»-ը իր ներքին տրամասութեան պատճառով ոչ մի ընդունակութիւն, ոչ մի տրամադրութիւն ցոյց չտուեց մասնադրելու ժողովուրդների ձգտման համապատասխան դեկավար ոյժեր, վարչական մեքենան առաջ տանելու համապատասխան կառավարիչներ: Ընդհակառակը՝ կանգնած շովին ու մոլեռանդ հասկացողութեան վրայ, նրա վարչական առաջնորդները, սկսած փտածութեան օջաղ Բ. Դրան եպարքոսից մինչեւ վերջին գիւղի յետին միւստիը, պետութիւնը

կազմող տարրերի մէջ իրար յօշոտելու, իրար ծուէն ծուէն անելու սերմերը ցանեցին, նրանց կենսազրկելու ճիգ ու գործունէութիւնները ունեցան: Ատանան, Հաւրանը, Սանաան մեր առջեւն են՝ «Սահմանադրութեան» այդ ողջակէզները:

Բաւութեան նոխազներ թուրք ազգայնամոլութեան: Զոհը էնվէրի, զոհը Թալէաթի, զոհը Հադզը և այլ եպարքոս, նախարար փաշաների, պէյերի:

Եւ ի զուր չստաց սահմանադրական Ալի Բէմալ — թրքութեան գաղափարաբանը, իտէօլօգը. — «Իսլամ թուրքը գաղափարական միացումի գործիքն է, նա կը տորէք կամքերը, վերջ կը դնէ ազգութիւնն երիւն, նրանց կը շաղախի և կը դնի հաւասարութեան մակարդակի վրայ»:

Այլեւս ի՞նչ բացատրութիւն: Պապիկեանի արիւնով գրուած Տեղեկագիրը սրանց Post Scriptum-ն է:

Տարուած սոյն երեւակայական յղացումներով, ազդայնամոլական հակապատմական տեսչերով, այս վեց տարուան ընթացքում նա՝ «Հէրիաթական Սահմանադրութիւն»-ը անատակ եղաւ գծելու և դործադրելու մի օրէնք, որ նպատաւոր պայմաններ տար ազգարնակչութեան՝ իր պատուի, իր մալ ու միւլքի տէրը դառնալու, իր հանդի մէջ ու ծածկի տակ ապահովութիւն տեսնելու, իր հոգեկան վայելքները ճաշակելու: Ընդհակառակը տարուած Ռիլէթը - Հաքիմէի ցաւագար երազանքով, ինքի մէթի - ինքի մոտայնութեան որոճումներով, համիտական, եւս առաւել անբարոյ, նախատալից ուժիմով, մանաւանդ Հայութեան համար, շէրիաթական տրամադրութիւններ ստեղծագործեց ու դործադրեց ազգերի կենսունակութիւնը քամելու, քաղաքակրթութեան, յառաջդիմութեան, բարեխառութեան ազդակները տորելու, «հաւասարութեան մակարդակի վրայ դնելու»: Օրէնքը «Օսմանլիութեան Սահմանադրութեան» ձեռքին մի գործիք դարցաւ սահմանադրական ազդերը ջնջելու: «Հայերին միայն մնում է պահանջել ու գանդատիլ, իսկ մեր գործն է ու պիտի լինի նրա ինդիքները մերժել ու իրեն էլ հարուածել»: Այսպէս է ասում Բիթլիզի դատա-

բանապետը իրեն դիմող բողոքարկու հային: Այսպէս է խօսում օրէնքի հսկողը, օրէնք բացատրողը, օրէնքի հայրը:

Պէտք է իրեն էլ հարուածեն...

Եւ օրէնքը խլում է հայի հողը, հայի աղջիկը, հայի ազգութեան ստորագրելները՝ դպրոց, եկեղեցի, մամուլ, այն էլ այսօր, այն՝, հէնց այսօր, երբ արտաքին ճնշումների տակ ստիպուած ստորագրում է Հայաստանի բարենորոգումները:

«Հայաստանի բարենորոգումներ»... դաւելան է դա այն շարան շարան կոտորածի, թալանի, հրդեհումի, առեւանգման, հողազրկութեան, որը հայ իրականութեան պատմութեան մէջ իր բոսոր արիւնով արձանագրուած է՝ ՀԱՅԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ վերտառութեամբ և որի դերակատարն է թուրք բանապետութիւնը եւրոպական շահամուկաւաճարութիւնների ռէժիսէօրութեան տակ:

«Հայկական բարենորոգում»... դա վաւերագրութիւնն է տիրապետող տարրի անսանձ գործողութեան իրաւասութեան, իր նախնիների մէջ անպատասխանատու մնալու: Դա Օսմանեան կառավարութեան՝ իրերի դրութիւնից մի կերպ ձերբազատուիլն է: Դա բաժան-բաժանումն է Հայի Հայրենիքի՝ Հայաստանի, յօշոտումը Հայկական Հարցի:

Սակայն Հայկական Հարցը մնում է հարց, քանի նա Հային չի տուել իր բաղձանքները, իր պահանջի գէթ նուազագոյն չափը, որը կարողանար երաշխաւորել նրա կայքի, գոյքի, անձի անձեռնմխելիութիւնը, նրա աշխատանքի ապահովութիւնը: Հայկական Հարցը մնում է հարց, քանի որ նա՝ հայը, դուրս չեկաւ «ռայեայ»ի ամօթապարտ կացութիւնից տեղական ինքնավարութիւն, գէթ եւրոպական կոնտրոլ ստանալով: Եւ այնքան ժամանակ նա հարց կը մնայ, որպէս և դրացի ու շահագրգռուող պետութիւնների համար — երբ թէկուզ մի հայ էլ մնայ Հայաստանի մէջ իր ներկայ վիճակով, իսկ այս վիճակից ազատուիլը, Հայկական Հարցի վճիռը միայն և միայն կը վճռուի հայի հաւաքական և դրական ոյժովը՝ Յեղափոխութեամբ:

«Ապագան պատկանում է այն դասակարգին, որը ինքն

է ստեղծում իր հաստատութիւնները», այսպէս ասաց Վանտէրվէլդը, և մենք աւելացնում ենք՝ և այն ազգերին, որոնք կենսունակութիւնն ունին ստեղծելու իրենց հաստատութիւնները:

Անառարկելի է որ, Հայը իր հաստատութիւնները ստեղծելու կենսունակութիւնն ունի: Նրա լեզուն, գրականութիւնը, սէրը դէպի շինարար ձգտումը, հայրենիքի տենչը, ազգութեան օղակապը, դասակարգային գիտակցութիւնը, ընդօրինական ճկունութիւնը, նորատեղութեան ժխտումը, — որանք այն գործոններն են, որոնք տանջանքով կռուած արիւնով զօգուած՝ կազմել են Հայի Մեծ Կամքը՝ նրա հաստատութիւնների ամբողջութիւնը: Հայը գիտէ իր վիշտը արտայայտել փրկսոփայօրէն, իր ուրախութիւնը՝ բանաստեղծօրէն: Նա չինել է Մհերի դիւցազններգութիւնը, հիւսել է Արտաւազդի շղթաների կռող դարբինների բարոյավէպը, ծառացել է երեսօն տարի Համիտի և նրա ռէժիմի դէմ, — յատկութիւններ, որոնք նոյն իսկ à priori ասել են տալիս մեզ թէ՛ նա՝ Հայը, պատրաստ է ու կ'արող է մեռնիլ իր հաստատութիւնները պահել-պաշտպանելու և զարգացնելու համար:

Եւ նա շատ է մեռել:

Իթիբհատ-Գերմանական «բարենորոգումները» հայութիւնը բնաջնջելու նորագոյն այդ երողայթները, նրա բնական ձգտման առարկան չեն: Նա իր ստեղծած հաստատութիւնները սրբազրել գիտէ իր արիւնով: Նա յեղափոխականացած յեղափոխական է:

... Բայց այս կենսունակութիւնները խեղդում են, նրա ստեղծագործած հաստատութիւնները հիմնայատակ են առնում: Աւերածութեան Կաղ-Դեւը՝ զինուած պանիղամիզմի և «Տիրող-Ազգի» ամէն ինչ սառցակոյտ դարձնող սեւեռեալ դադափարով, ծուրկ ծուրկ է անում այն հիմքը, որի վրայ ձեւուած, հինուած է հայի ստեղծած հաստատութիւնները — Հայութիւնը: Քաղաքական նրբութիւնները զուգորդուած իսլամական կոշտութիւնների հետ և համարք ընդունած եւրոպական շահադիտական ներհակութիւնները, ծուծն են

քամուժ այն մարտիրոսութեան խաչը չալկած ու Գողգոթայի բարձունքին կառչած Հայութեանը:

ՀԱՅԸ ՄԵՌՆՈՒՄ Է ԿԱԹՈՒԼ ԿԱԹՈՒԼ:

Բանականութիւնը, գոյութեան իրաւունքը, հրճուանքի և վայելքի ձայնը կոչ են անում ժողովրդի երաշխաւորներին ու իրենց հրամայական պահանջը չեղտում: « Փ ո խ ա ն ա կ կ ա թ ի լ - կ ա թ ի լ մ ե ո ն ե լ ու և ա ն է ա ն ա լ ու , Հ ա յ ը մ ի ա ն գ ա մ է լ պ ի տ ի մ ե ո ն ի , որ Հ ա յ ը ա պ ի ի »:

Ահա Հայութեան պահանջը բոլորած իրականութեան հրամայականից: Այս պահանջի դրական դիրքի պատուէրներին է որ մեզ պիտի գան այն դէմոկրատիք կերպերն ու դրութիւնները, որոնք միայն ընդունակ են երաշխաւորելու մեր կեանքի, կայքի, գոյքի և ազգովին ապրելու պայմանները: Եւ Հայը իր միջոցները չպիտի խնայէ մինչեւ չստանայ իր բաղձանքների իրական արժէքը՝ Հայաստանի տեղական ինքնավարութիւն լայն ռամկավար կարգերով:

Կրաւորական տենչերով չէ, որ Հայք պիտի հասնի իր մարդավայել ապրելակերպին: Իթիբհատը՝ երկիրը ծախելուն չնորհել, միշտ էլ շահադիտական Եւրոպայի մէջ իր բարեկամները կունենայ, որոնք ընդունակ կը լինեն տալու միայն իթիբհատ - Գերմանական բարենորոգումն եր, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ Հայութեան դարեւոր կաղնին ճղնաթափ անելու, օսմանցիացնելու դաւադիր նկրտումներ: Յանդուգն պահանջ և ոչ կրաւորական աղերս — ահա մեր դիրքը:

Ինքնապաշտպանութեան խնդիր կայ դրուած մեր առջեւ, մեր լինել-չլինելու խնդիրը՝ ազգովին ապրելու խնդիրը: Քան երբ և իցէ այժմ է որ մենք պիտի ստեղծենք մեր ազգային առնական քաղաքականութիւնը հիմնուած գոյութեան կռուի երկաթէ օրէնքների վրայ, որի տրամադրութիւնն է հաւաքական ինքնապաշտպանութիւնը իր իրաւունքներով և միջոցներով: «Յարձակման դէմ դիմադրութիւնը ոչ միայն արդարանալի, այլ և հարկադրական է: Ան-

դիմադրութիւնը մեզանչում է թէ եռասիրութեան և թէ այլասիրութեան դէմ միանգամայն: Այսպէս է ձեւակերպում Հերպերդ Սպէնսէր տիեզերական բարոյագիտութեան այս հրամայականը, որին ի պաշտպանութիւն ոչինչ ունինք ասելու, եթէ ոչ միայն այն աւանդը, որը Իզմիրլեանը տուեց իր հօտին՝ Երուսաղէմ աքսոր ճանապարհուելու միջոցին՝

«Հոն ուր արդարութիւն չկայ, ամէն հաւատարմութիւն կեղծ է»:

Ազգային առնական քաղաքականութիւն՝ ահա՛ մեր պահանջը: Յանդուգն պահանջ՝ ահա՛ մեր դիրքը:

Փոխանակ կաթիլ-կաթիլ մեռնելու ու անէանալու, Հայը միանգամ էլ պիտի մեռնի, որ Հայք ապրի:

(ՀՆՁԱԿ, 27 արի, քիւ 1, Մայիս 1914)

ԿԵԱՆՔԻ ՆՊԱՏԱԿԻՆ ՇՈՒՐՁ

Հեռեւեալը այն վերջին յօդուածն է, զոր գրեց Վանիկ

«Կայծ»ի Գ. սարեշրջանի 12րդ քալին մեջ:

Գրեց՝ ՎԱՆԻԿ

Մէկ քանի ընկերներ ինծի կը հարցնեն թէ կեանքը նպատակ ո՞ւնի: Ոմանք կ'ըսեն թէ ո՛չ, ուրիշներ կ'իշխան բնագոյնցութեան մէջ: Թող ներուի ինծի ըսել թէ անոնց առարկութիւնները կողջի տրամանութիւններ են, մտքի մարզանք, փիլիսոփայական խաղեր:

Այստեղ պիտի պատասխանեմ թէ՛ կեանքը նպատակ ունի եւ այդ նպատակն է մարդու բարձրացումը եւ կասարեալ երջանկութիւնը: Քանի որ կամ, ուրեմն նպատակ մը պիտի հետապնդեմ: Ներկայ կապիտալիստական զղուելի կարգերու տակ ճնշուող մարդկային հոծ զանգուածը, պրօլետարիատը, մի նպատակ ունի, վերցնել տիրող ստրկացուցիչ կարգերը, հաստատել կատարեալ ազատութեան, հաւասարութեան եւ երջանկութեան դրութիւն մը՝ ապրելու համար իբրեւ կասարեալ մարդ: Առարկողները կը նմանին ճիշտ այն մարդուն՝ որուն տունը հրդեհ ինկած կ'այրի, մարդը իր ընտանիքով միտտեղ փճանալու վրայ է, եւ սակայն նստած կը խորհի թէ իր տունը

քանի՞ աղիւսով չինուած է, հողը ինչպէս գոյացեր է, ինչու հրդեհը բոց պիտի տար եւ ինչու բոցէն ծուխ պիտի ելլէր:

Այսպէս նաեւ ժամանակակից կարգ մը փիլիսոփաներ չեն աշխատիր վերլուծել թէ ինչէ՞ն կրնան յառաջ չեկած ըլլալ ներկայ թշուառութիւնները եւ ո՞րն է զանոնք վերցնելու արմատական դարձանք, այլ կը սկսին «փիլիսոփայել», թէ ինչու կեանքը պիտի լինէր եւ մինչեւ ո՞ւր պիտի երթայ, ինչու տիեզերքը կայ, եւն.։ Ես չեմ մտնիր այդ հարցերուն մէջ, ատոնց մէջ միտնում են շատ ու շատ մեծ փիլիսոփաներ ու սակայն այն տեղ ալ քաղուած են:

Ես կ'ուզեմ մտնել անօթութենէ չորցացած կուրծքին տակ, այնտեղ մրափող առիւծին բաշերը թափ տալու համար, ես կ'ուզեմ մտնել արցունքոտ մօր աչքերուն մէջ՝ այնտեղ կայծկլտող հուրը բոցավառելու համար. ես կ'ուզեմ գործ ունենալ աշխատող բազուկներու հետ, անոնք են կեանքի, երջանկութեան աղբիւրները: Ահա իմ փիլիսոփայութիւնը:

Նպատակը միջոցի հետ խառնուեցա՞ւ, ո՛չ, բառախաղութիւն չեմ ուզեր ընել, վերջին նպատակ: Այո՛ կայ այժմու, բայց ոչ երբէք վերջին նպատակ, որովհետեւ ո՞վ գիտէ թէ՛ վաղը մարդիկ կասարեալ ապրելու համար ուրիշ ի՞նչ նպատակներ պիտի ունենան, բայց նորէն այդ բոլոր նպատակները մարդու ապրելու նպատակին համար են: Այսօրուան եւ վաղուան նպատակները նոյն չեն, որովհետեւ կեանքը ինքը կը հողովորի, իրեն հետ կը փոփոխուին նաեւ նպատակները: Իսկ եթէ անփոփոխ, բացարձակ նպատակ մը կ'ուզենք, ի զո՞ւր որոնում մը միայն ըրած պիտի ըլլանք: Մէկ բան կայ, — բարձրանալով ապրել, ուրիշ խօսքով ապրել ու բարձրանալ, այս է բացարձակը: Ապրիլ հասկցում հաւաքական կեանք մը՝ զարգացած, երջանկի: Երեւ կ'ուզենք մարդկային կեանքի վերջին նպատակ մը՝ այս միայն կրնանք գտնել: Իսկ այժմ ընկերվարական պայքարող մը մէկ նպատակ միայն պիտի ունենայ, ուրիշ ոչինչ — տապալում ներկայ կարգերու եւ հաստատում մարդը բարձրացնող դրութեան. այդ

գրութիւնը, մօտ ապագային համար, ընկերվարութիւնն է։
Եւ երբ պրօլետարական բանակին հետ միասին իմ ֆիզիքա-
կան գոյութիւնս պահպանելէ ու զարգացնելէ ետք հնարա-
ւորութիւն կ'ունենամ հոգեկանս ալ, մտաւորականս ալ զար-
գացնել, այն ատեն ես ալ կը ջանամ պրպտել, անդուլ
փնտռել, գտնելու համար մարդոց հետ զիս ալ զբաղեցնող
շատ մը հարցերու պատասխանը — ինչո՞ւ կայ տիեզերքը,
ինչո՞ւ պիտի ըլլար ձգողական օրէնքը, ինչո՞ւ թռչունը
պիտի երգէր, ինչո՞ւ մարդը պիտի ըլլար և ինչո՞ւ այսպէս
պիտի մտածէր։ Ու այսպէս այժմ եղած ու վաղը թերեւս
բազմանալիք շատ մը հարցեր, որոնց առիթ տուող խնդիր-
ներու գոյութեան մասին այժմ գաղափար իսկ չենք կրնար
ունենալ։ Ուրեմն գործնական փիլիսոփայութիւն է այժմս,
նախ իմ ցոյց տուած նպատակը հեռապնդել, ապա ուրիշ
նպատակի մասին փիլիսոփայել։ Ըսել կեանքի նպատակը չենք
գիտեր, կը նշանակէ չհասկնալ կեանքը։ Ըսել թէ մարդ-
կային ուղեղը սահմանափակ է լուծելու համար շատ մը
խնդիրներ — դա կրնայ թերեւս ճիշդ ըլլալ այսօրուան հա-
մար, բայց ո՞վ կրնայ ըսել թէ վաղուան համար ալ այսպէս
պիտի ըլլայ։

Զգիտութիւնը ամենայնամար փիլիսոփայութիւնն է, որ
երբէք եղած ըլլայ։

Իսկ մեզ՝ ներկայ դարուս մէջ ապրող պրօլետար մար-
դոցս համար միայն մէկ նպատակ կայ, գեղեցիկ, սքանչելի,
հարուստ ու որոշ նպատակ, այն է հիմն ի վեր շրջել ներ-
կայ ընկերային փտած կազմակերպութիւնը և անոր տեղ
հաստատել մերինը, ընկերվարականը։ Սա է, միայն սա՛ մեզ
ոգեւորող նպատակը, զմեզ պայքարել գրդող ու այդ պայ-
քարի մէջ անպայման յաղթել տուող մեծագոյն նպատակը։
Անկէ վերջ երբ մարդը կ'սկսի սպրիդ իրեւ կասարեալ մարդ,
թող տքնի փնտռել շատ մը հարցերու պատասխանները։
Ներկայի գեանքը մեզմէ գործ կը պահանջէ, ընկերվարական
պայքարողի գործ և ոչ թէ կեանքի նպատակը որոնելու հա-
մար «փիլիսոփայական խաղեր կամ փորձեր»։

Կան մարդիկ, որ կը սիրեն այդպէս ընել, ոչինչ չունիմ

ըսելիք այդպիսիներուն. նախասիրութեան հարց է։

Իսկ իմ հաստատ կարծիքով մէկը միակ լաւ նախընտ-
րելի ուղի, ունի ամէն բանէ, ամէն հարցի պատասխանը փի-
լիսոփայելէ առաջ, կոռուի յանուն պրօլետարիատի յաղթա-
նակին, գործնականուն ընկերվարութեան, կազմակերպել յա-
նուն մարդկային երջանկութեան, պայքարիլ որպէս զի մարդը
ապրի բառին ամենազարգացած իմաստովը, որուն մէջ կը
մանէ նաև կեանքի նպատակը գտնելու աշխատանքը։

Ահա՛ մեր նպատակը, ահա կեանքի նպատակը։ Կարծեմ
կրցայ ինքզինքս պէտք եղած կերպով բացատրել։ Պատաս-
խանելուս նպատակը այդ իսկ էր, կ'ուզէք փիլիսոփայու-
թիւնը ըսէք։

Բայց իմ ցանկութիւնս էր տեսնել իմ ընկերները պրօ-
լետարեատի կացութեամբ հետաքրքրուող, տիրող անհաւա-
սարութիւնները ու զգուցիկութիւնները վերցնելու համար
պայքարող ընկերվարական փիլիսոփայներ։

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Զօն

Յանկ Նահասակներու

3

4

Ա. ՄԱՍ

ՄԱՀԱՊԱՏԻԺԸ

Ձերբակալութիւններ

7

Կախաղաններուն նախօրեակին

13

Մահավճիռ

21

Կախուղ Բաւն Հնչակեաններ

23

Փարամագ

36

Բ. ՄԱՍ

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

Փարամագ

39

Գեղամ Վանիկեան

44

Բանտարկեալի մը խորհուրդներն ու

վարանումները

64

Արամ Աշքիպաշեան

69

Նուանդ Թօփուզեան

72

Բաւնէն մէկ Բանիները

74

Գ. ՄԱՍ

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ԽՕՍՔ

Բաւնը

81

Վերջին անգամ

85

Փառանհանդես

87

Նահասակներուն

89

Փրկիչները

90

Փարամագի յիշատակին

93

Բաւն կախաղանները

96

Ուխտաւորի խօսքեր

98

Բաւն կախաղանները

103

Մեր վերջին մարտիրոսագրութեան

նախավկաները

107

Սեր յիշողութիւններ

111

Սարգսն Բաւն նահասակներուն

114

Բաւններէն երկուք

117

Ազատութեան ռազմախաղներուն

125

Փառն յաղթութեան

128

Դ. ՄԱՍ

ԸՄԲՈՍՏ ԷԶԵՐ

Հայի պահանջը

132

Կեանքի նպատակի շուրջ

139

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0200422

